Turkish Studies

Language and Literature

Volume 14 Issue 4, 2019, p. 2261-2294

DOI: 10.29228/TurkishStudies.39353

ISSN: 2667-5641

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş:* 18.10.2019

✓ *Accepted/Kabul:* 20.12.2019

✍ *Report Dates/Rapor Tarihleri:* Referee 1 (04.11.2019)-Referee 2 (17.11.2019)

This article was checked by iThenticate.

AHMED ŞEM'Î'NİN “HÜLÂSATÜ'L-AHLÂK” ADLI ESERİ VE AHLAKA DAİR GÖRÜŞLERİ*

Ahmet DOĞAN - Seval YİNLİMEZ AKAGÜNDÜZ***

ÖZ

“Hülâsatü'l-Ahlâk”, Enderûn-ı Hümâyûn'da Osmanlı Türkçesi, Arapça, Farsça ve Ahlak İlmi derslerini yürütmekle vazifeli olan Ahmed Şem'î tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Saray içerisinde kurulmuş bir mektep olan Enderûn-ı Hümâyûn'un son öğretmenleri arasında yer alan Ahmed Şem'î'nin ders kitabı olarak hazırladığını beyan ettiği “Hülâsatü'l-Ahlâk”, bu eğitim kurumunun II. Meşrutiyet'le birlikte kapatılmasından sadece bir yıl öncesinde basılmıştır. II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul Asr Matbaasınca 17 Mart 1323 [(Hicri, 15 Safer 1325); (Miladi, 30 Mart 1907)] tarihinde Arap harfli olarak neşredilen eser, o dönem bu konuda yayınlanan hemen bütün eserler gibi öğrencilerin dinî ve ahlaki dinamikler çerçevesinde yetiştirilmesini gaye edinmiştir.

Eserin yazarı olan Ahmed Şem'î'nin bizzat kendi ifadesiyle “Hülâsatü'l-Ahlâk”, o dönem idadî (lise) ve âlî (yüksekokul) derecedeki öğrenciler için ahlak eğitimi konusunda pek çok ders kitabı yazılmış olmasına rağmen rüşdî (ortaokul) seviyedeki öğrenciler için yeterli derecede ders kitabı mevcut olmamasına binaen yazılmıştır.

Güzel ahlak sahibi olmak adına olumlanan ve sahip olunması beklenen değerlerin yanı sıra olumsuzlanan ve uzak durulması istenen davranış ve huyların işlendiği Hülâsatü'l-Ahlâk'ta bu bağlamda faziletler (iyi huylar, erdemler) ve reziletler (kötü, fena huylar) başlıklarıyla kategorize edilen kavramların ortaokul düzeyinde bulunan öğrencilere kazandırılmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Eser bu anlamda II.

* Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince FEF. A4. 18. 027 proje numarası ile desteklenmiş olan bu çalışma, 27-30 Haziran 2019 tarihinde Üsküp-Makedonya'da düzenlenen [INCSOS] “5. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi”nde sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, E-posta: adogan.f@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, E-posta: sevalyinelmez@gmail.com

Abdülhamid Dönemi eğitim anlayışını yansıttığının yanı sıra o dönem rüştiyelerindeki ahlak eğitimine ilişkin bilgi vermesi açısından da ayrıca önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, ortaokul seviyesindeki öğrencilerin temellük etmesi adına -büyük ölçüde geleneksel ahlak kitaplarında işlenen- ahlaka ilişkin değerler manzumesinin sadeleştirilerek bir ders kitabı hâline dönüştürüldüğü Hülâsatü'l-Ahlâk'ta Ahmed Şemî'nin bu konuya dair görüşleri ortaya konulmuş ve arkasından Arap harfli kaleme alınmış olan söz konusu eserin Latin harfli çevirisine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Şemî, Hülâsatü'l-Ahlâk, Değer, Ahlak Eğitimi.

THE WORK OF AHMED SHEM'S "HULASATU'L AHLAK" AND ETHICAL VIEWS*

ABSTRACT

"Hulasatu'l-Ahlak", Enderûn-i Humayun in Ottoman Turkish, Arabic, Persian and Scientific Ethics to conduct lessons on duty is a work that was written by Ahmed Shemî. One of the last teachers of Enderûn-ı Hümâyûn, a school established in the palace, Shemî's "Hulasatu'l-Ahlak", which he declared as a textbook, was the second teacher of this educational institution. It was published only one year before its closure with the Constitutional Monarchy. During the reign of Abdulhamid II. the Istanbul Printing House was published on 30 March 1907 published in Arabic letters in the year, such as almost all the works published on the subject at the time of religious and moral dynamics in the aim of educating students.

The author of the book, Shemî himself, in his own words "Hülâsatü'l-Ahlâk", at that time, high school and moral education for students in the degree of college although many textbooks were written on the middle school students It is written that there is not enough textbook for.

In the "Hulasatu'l-Ahlak", where positive and expected values to be possessed as well as the behaviors and habits that are negated and desired to be avoided are processed, the concepts categorized as virtues and disgrace are taught to the students at secondary school level. We can say that the work. In this sense, the work during the reign of Abdulhamid II is not only important in terms of reflecting the understanding of education, but also in terms of providing information about the moral education in the secondary schools.

In this paper, in the period in which "Hulasatu'l-Ahlak" views Shemî's views on this subject, in the name of the secondary school students, which are largely in the traditional moral books, the range of moral values has been simplified and transformed into a textbook.

* This work was supported by the Kırşehir Ahi Evran University Scientific Research Projects Coordination Unit. Project Number: FEF. A4. 18. 027 and this study was held on 27-30 June 2019 in Skopje-Macedonia. This is an extended version of the paper presented at the International Congress of Social Sciences.

STRUCTURED ABSTRACT

Purpose and Significance

The present research aims to compare the parts regarding moral education in "Hülâsatü'l-Ahlâk" penned by Ahmed Shem'î in 1323 (1907) with the studies done today on moral education, and to analyze the results philosophically. In the literature, it was observed that a limited number of studies were carried out based on the examination of the moral books written during the reign of Abdulhamid II. Therefore, this study is important in terms of filling the gap in the literature and giving clues to enlighten today's moral education studies.

Method

The survey model was employed as the research method in the present study. The data about the study was obtained by documental survey model. The study population is comprised of the work entitled "Hülâsatü'l-Ahlâk" which was penned by Ahmed Shem'î in 1323 (1907). After translating the work in question into present-day Turkish, conceptual analyses were carried out by inquiring philosophically into the parts regarding moral education.

The point of departure for the study of "Hulasatu'l-Ahlak" in terms of moral education was accepted as the values mentioned in the book. All values included in the work were examined at the level of sentences, focusing on values that refer directly or indirectly to moral education. "Content Analysis Method" was used to analyse the resulting data. "Basically, the process of content analysis is to bring together similar data in the framework of certain concepts and themes and interpret them in a way that the reader can understand" (Yıldırım & Şimşek, 2006, p. 27). The frequency and percentage values calculated based on the categories of the good and bad values were shown in the table below since the frequency values of the words in the coding list could not be calculated due to these synonyms.

Results

The study results may be briefly specified as: It was found that Ahmed Shem'î's work consisting of two sections share similarities with traditional ethics books written previously. The book cites works like *Ahlak-ı Alai*, *Gulistan* and *Masnavi* in particular after quoting from the Qur'an and hadith. In addition to this method seen in traditional ethics book, it may be noted that *Hulasatu'l-Ahlak* is a philosophical book of ethics that was written to study the moral philosophy of educational institutions by also, seemingly, taking the conditions of the time into consideration. Moral education seeks almost in all periods to teach the values expressed by the notions good, right, favourable, and virtuous at each grade of education. Looking at Ahmed Shem'î's work, it is discovered that the endeavours for the moral education of children are meaningful by starting it within family, and addressing with school, and neighbourhood. It is found that those virtues are stated in Ahmed Shem'î's work by different names, but in similar sense.

The findings of the study were examined under two headings: General Information about *Hulasatu'l-Ahlak* and "Values Intended to be Acquired in *Hulasatu'l-Ahlak*". In the first chapter, explanations about

the information related to the identity of the work, the titles of the work, the preface, and the introduction sections were made. In the second chapter, themes were determined under the categories of “good values” and “bad values”. Content analysis of each topic was made, and the text was enriched by giving direct quotations to the reader. As a result of the frequency and percentage values, the category of good values was found to be more involved in the work.

Discussion and Conclusions

There was a significant increase in the number of textbooks published during the Abdülhamid II period, especially in the subject of moral education. The aim behind this increase was to protect students from the negative effects of the West and to educate them as well-behaved citizens within the framework of their own religious, moral and social dynamics. One of the works written for this purpose at that time was the textbook “Hulasatu’l-Ahlak”.

In the work of “Hulasatu’l-Ahlak”, it was focused the necessity to consolidate the good values such as being morally justified, being knowledgeable, being honest, being generous, being courageous, thinking beautifully, wishing for good, and being unpretentious. In addition, it was mentioned on the necessity to avoid the bad values such as being unable to control anger, incomprehension, living against the rules of morality, greed, boast, jealousy, hypocrisy in the work of “Hulasatu’l-Ahlak”. In other words, it can be said that the values that were categorized under the titles of “good values and bad values” in the book were tried to be gained to students in school life. The values in these categories were tried to be explained with direct and indirect quotations from the Qur’an, the hadiths, the writers who wrote special works about morality as well as philosophers from the Eastern world such as Ghazali, Mevlana, Sadi and from the Western world such as Socrates and Plato.

Keywords: Ahmed Shem’i, Hulasatu’l-Ahlak, Value, Moral Education.

Oyuncak sanmayın ahlâk-ı millî rûh-ı millîdir

Onun iflâsı en korkunç ölümdür mevt-i küllîdir

Mehmet Âkif Ersoy

Ahlaktan yoksun kalan bir milletin topyekûn bir ölümü soluklaması mukadder olduğundan geçmişten günümüze bütün milletlerin kültür ve medeniyetin temel dinamiklerinden, taşıyıcı unsurlarından olan ahlaka büyük bir önem verdikleri görülür.

İnsanın iyi ya da kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevî nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünü olan ahlak (Çağrı, 1989: 10) bireyin kendisiyle ve çevresiyle olan iletişimini düzenleyip anlamlandıran norm, ilke, kural ve değerler manzumesini ifade eder (Yazıbaşı, 2014: 762). Toplumların yaşam biçimine göre zaman zaman farklı şekillerde tecelli ettiği görülen ahlaka dair bu ilke, kural ve değerler bütününün kaynağı çoğunlukla din olmuştur. Dine dayalı ahlak anlayışında ahlak esasları, Allah’ın emirlerine göre şekillenmiş ve halk arasında ahlaklı olmak dindar olmakla eşdeğer kabul edilmiştir.

İslam medeniyetinde sınırları Kur'ân-ı Kerim'ce çizilen güzel ahlak, bireyi ve toplumu hem madde hem de mana ikliminde yükselten en önemli unsurlardan biri olarak görülmüş ve bu bağlamda pek çok eser kaleme alınmıştır. Ana kaynağı İslam olan bu eserlerden özellikle İbn Miskeveyh'in (ö. 1030) "Tehzibü'l-Ahlâk ve Tathiru'l-A'rak"ı, Gazâlî'nin (ö. 1111) "İhya"sı, Nasîruddîn Tûsî'nin (ö. 1274) "Ahlâk-ı Nâsîruddin"i Müslüman toplumların hemen tamamında olduğu gibi Osmanlı'nın ahlak düşüncesinde de önemli etkileri olmuş eserlerdir. Bu eserlerin yanı sıra Celâleddin Devvânî'nin (öl. 1502) "Ahlâk-ı Celâlî"si, Hüseyin b. Ali el-Kâşîfî'nin (öl. 1504) "Ahlâk-ı Muhsinî"si gibi daha pek çok eser, klasik Osmanlı döneminde Kınalızade Ali'nin Ahlâk-ı Alâ'î'si (1565) başta olmak üzere ahlaka ilişkin kaleme alınan pek çok esere kaynaklık etmişlerdir (Demirkol, 2016: 54). O dönem eğitim kurumlarında müstakil bir ahlak dersi olmamakla birlikte medreselerde okutulan bu eserler, Tanzimat'la birlikte ahlak dersinin diğer dinî ilimler gibi bağımsız olarak okutulmasını müteakip yazılan kitaplara yön vermiştir (Ağırakça, 2014: 269). Özellikle II. Abdülhamid döneminde ahlaklı bireyler yetiştirme politikasına bağlı olarak neşredilen ahlak risalelerinde ve ders kitaplarında (Yazibaşı, 2014: 770) Ahlâk-ı Alâ'î'nin büyük tesiri olduğunu söylemek mümkündür (Algül, yty: 18; Mehmet Tahir, 2009: 170). II. Abdülhamid döneminde bu bağlamda kaleme alınan eserlerden biri de Ahmed Şem'î'nin bildirimize konu olan "Hülâsatü'l-Ahlâk" isimli eseridir.

"Hülâsatü'l-Ahlâk", II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı esnasında Enderûn-ı Hümâyûn, Şemsü'l-Mekâtib, Mekteb-i Sultânî gibi dönemin önemli okullarında 25 seneden fazla Arapça, Farsça ve Lisân-ı Osmânî hocalığı yapmış bir şahsiyet olan Ahmed Şem'î tarafından kaleme alınmış bir ders kitabıdır. Ahmed Şem'î, Hülâsatü'l-Ahlâk dışında Arapça ve Farsçadan tercüme ettiği manzum ve mensur metinlerden oluşan Mâhasal, bir ilmihâl kitabı olan İrşâd ve kendi şiirlerini topladığı Gülbâng isimli eserlerin de sahibidir.

HÜLÂSATÜ'L-AHLÂK
Be-duzah bered merd râ hoy-ı zîşt
Ki ahlâk-ı nîk âmedest ez-behişt
Şeyh Sâdî
ESER
Enderûn-ı Hümâyûn Mekteb-i Feyz-Meksebi
Lisân-ı Osmânî ve Şemsü'l-Mekâtib Mektebi
Arabî Fârisî İlm-i Ahlâk Mu'allimi
Ahmed Şem'î
NÂŞİRİ
A'şâr Kalemî Kütübesinden
Ahmed Muhtâr
Ma'rifet Nisâret-i Celâlesinin 15 Safer Sene 325 ve 17 Mart Sene 323 Tarihli ve 448
Numaralı Ruhsat nümunesi Hâ'îndir.
Asr Matba'ası
Bâb-ı Ahlâk Cildinde Numara 4 / 44
1323

İstanbul Asr Matbaasınca 17 Mart 1323 [(Hicri, 15 Safer 1325); (Miladi, 30 Mart 1907)] senesinde Arap harfli olarak neşredilen "Hülâsatü'l-Ahlâk"ın, kapağında Şeyh Sadi'nin "*Kötü huy, insanı cehenneme götürür. İyi ahlak, cennetten gelmektedir*" şeklinde Türkçeye çevirebileceğimiz Farsça:

"Be-duzah bered merd râ hoy-ı zîşt
Ki ahlâk-ı nîk âmedest ez-behişt"

beytine yer verilmiştir.

Bu beytin hemen altında da “*Enderûn-ı Hümayûn Mekteb-i Feyz-Meksebi, Lisân-ı Osmânî ve Şemsü'l Mekâtib Mektebi, Arabî Fârisî İlm-i Ahlâk Mu'allimi Ahmed Şem'i*” şeklindeki ibarelerle kitabın yazarı olan Ahmed Şem'i'nin Osmanlı Türkçesi, Arapça, Farsça ve Ahlak İlmi Öğretmenliği yaptığı bilgisi paylaşılmaktadır.

Toplam 63 sayfalık bir eser olan “Hülâsatü'l-Ahlâk”; Mukaddime (Ön Söz), Medhal (Giriş), “Fezâ'il Beyânında” üç fasıllık Birinci Bab, “Rezâ'il Beyânında” yine üç fasıllık İkinci Bab ile Teznib (Ek) ve Hatime (Sonuç) bölümlerinden müteşekkildir.

Ahmed Şem'i eserin “Mukadime”sinde bu alanda yazılmış olan eserlerin büyük bir çoğunluğunun sadece idadî (lise) ve âlî (yüksek okul) derecedeki öğrencilerin anlayabileceği bir dil ve üslupla kaleme alındığını, bu nedenle de rüşdî (ortaokul) derecedeki öğrencilerin bu eserleri anlamakta güçlük çektiklerini ifade etmiştir. Bu güçlüğe son vermek adına 25 yıllık bir tecrübeyle harekete geçen Ahmed Şem'i, ortaokul düzeyindeki öğrencilerin de istifade edebilecekleri bir eser kaleme almayı düşünür. Bu düşünceyle önce ahlak ilmi konusunda yazılmış Arapça ve Farsça ahlak ve edep kitaplarını inceleyerek tercüme ettikten sonra sade bir dille bu eserini yazmıştır:

“*Erbâb-ı ilm ü âdâb nezdinde ma'lûm olan hakâyıkdandır ki sâye-i füyûzât-vâye-i cenâb-ı hilâfet-penâhîde zînet-sâz-ı meydân-ı matbû'ât olan 'ilm-i ahlâka ait kitâbların ekseri a'dâdî "âli" derecede bulunan şâkirdâna mahsûs olarak müseccâ' ve mutavvel bir tarzda kaleme alınmış olduğundan "rüşdî" derecede bulunan şâkirdâna bunların münderecâtının telkîn ve takrîrinde daha doğrusu ifâde ve istifâdede ma'a'z-ziyâde müşkilât çekilmektedir. ...*” (Ahmed Şem'i, 1907: 4).

Eserin “Medhal” (Giriş) kısmında, her ilmin bir konusu olduğu ve bu anlamda ahlak ilminin konusunun da insan ruhu (nefs-i insanî) olup iyi ve kötü işlerden hareketle insan ruhunu incelemek olduğunu söyleyen Ahmed Şem'i, kötü ahlaka sahip insanların nasihatlerle güzel ahlaklı hâle getirilebileceğini yer yer ayet ve hadislerden hareketle ifade etmeye çalışır. İnsanların kötü huyların güzel ya da iyi hâle getirilebileceği gibi güzel huylu insanların da daha güzel huylara sahip olabileceği özellikle vurgulanmaktadır.

Ahmed Şem'i, ahlakın; ilmiyye, gazabiyye ve şehviyye olmak üzere üç temel kuvve etrafında şekillendiğini söyler:

Tablo 1: Hülâsatü'l-Ahlâk'ta Yer Alan Üç Temel Kuvve ve Alt Başlıkları

		Kuvve-i Gazabiyye	Kuvve-i İlmiyye	Kuvve-i Şehviyye
Rezîlet	Tefrit	Cübûn (Korkaklık)	Gabavet (Anlayışsızlık, ahmaklık)	Humud (Şehvetin yokluğu)
Fazîlet	İtidal	Şecaat (Yiğitlik)	Hikmet	İffet
Rezîlet	İfrat	Tehevür (Saldırganlık)	Cerbeze (Kurnazlık)	Fücur (Aşırı şehvet)

Ahmed Şem'i'ye göre insanlar, bu üç kuvveden kuvve-i ilmiyye ile diğer yaratılmışlardan ayrılır. İkinci ve üçüncü kuvvelerde insanlar ve hayvanlar beraberdır. Bu üç kuvvenin i'tidâl tarafları fezâ'il; ifrât ve tefrît tarafları ise rezâ'ildir.

Fazîlet ve rezîletlerin kaynağını oluşturan ilim, gazab ve şehvet şeklinde üç kuvvenin; itidalinden (orta hâllerinden) hikmet, şecaat ve iffet olmak üzere üç temel fazîlet; ifrat ve tefritinden (aşırı derecede fazlalığından ve eksikliğinden) de Cerbeze (Kurnazlık), Gabavet (Ahmaklık),

Tehevvür (Saldırganlık), Cübn (Korkaklık), Fücür (Aşırı şehvet), Humud (Şehvetin yokluğu) olmak üzere altı temel rezîlet çıkmaktadır.

Tablo 2: Hülâsatü’l-Ahlâk’ta İşlenen Değerler Tablosu

HÜLÂSATÜ’L-AHLÂK								
1. BAB FEZÂİL			2. BAB REZÂİL					
1. Fasl Kuvve-i İlmiyye	2. Fasl Kuvve-i Gazabiyye	3. Fasl Kuvve-i Şeheviyye	1. Fasl Kuvve-i İlmiyye		2. Fasl Kuvve-i Gazabiyye		3. Fasl Kuvve-i Şeheviyye	
Hikmet	Şecaat	İffet	Cerbeze	Gabavet	Tehevvür	Cübn	Fücür	Humud
1. Safa-yı Zihn	1. Kiber-i Nefs	1. Hayâ	1. Hayret	1. Cehl-i Basit	1. Ucb		1. Hırs	1. Betâlet
2. Cevdet-i Fehm	2. Azm-i Himmet	2. Sabr		2. Cehl-i Mürekkeb	2. Kibr			
3. Zeka	3. Sabr/Sebat	3. Da’at			3. İftihar			
4. Hüsn-i Taakkul	4. Necdet (Bahadırılık)	4. Nezahet			4. Mira’			
5. Suhulet-i Taallüm	5. Hilm	5. Kanaat			5. Lecac/İnad			
6. Hıfz	6. Sükun	6. Vakar			6. Mizah			
7. Tahattur	7. Tevazu	7. Rıfk			7. İstihza			
	8. Şehamet	8. Hüsn-i Hedy			8. Gadr			
	9. Tahammül	9. Vera			9. Daym			
	10. Hamiyyet	10. İntizâm			10. Münafeset			
	11. Rikkat	11. Seha			11. Gazab			

Fazîletler (iyi huylar) başlığı altında öğrencilerin iyi ve ahlaklı bireyler olabilmeleri hususunda onlarda bulunması gereken değerlerden bahsedilmiştir. Rezîletler (kötü huylar) bölümünde ise öğrencilerin dinen ve ahlaken kaçınması gereken olay, olgu, davranış ve tutumlardan bahsedilmiştir. Hem fazîletler hem de rezîletler bahsinde işlenen kavramlara ilişkin açıklamalar, tanım düzeyinde kısa bilgiler içermektedir. Ancak bazı kavramların içerikleri daha uzun tutularak ayetler ve hadisler yanında Gazali, Mevlâna, Sadi, Platon gibi düşünürlerden yapılan alıntılarla izah edilmiştir. Eserde fazîletlere ilişkin bilgilerin anlatımına rezîletlere kıyasla daha fazla yer verilmiştir.

Ahmed Şem’î “Hülâsatü’l-Ahlâk”ında ilk olarak kuvve-i ilmiyyenin itidali olan “hikmet”i izah eder. Hikmet; hakkı hak, batılı batıl, hayrı hayır, şerri de şer olmak üzere her şeyi layık olduğu şekliyle bilmektir. Hikmetin yedi şubesi vardır.

Tablo 3: Hikmetin Yedi Şubesi

HİKMET		
1	Safa-yı zihn	Zihin Duruluğu
2	Cevdet-i Fehm / Sürat-ı Fehm	Kavrama Becerisi
3	Zekâ	Zekâ, Çıkarımda Bulunma
4	Hüsn-i Taakkul / Hüsn-i Tasavvur	Miktarınca Bahsetme
5	Suhulet-i Taallüm	Kolay Öğrenme
6	Hıfz / Tahaffuz	Ezberleme
7	Tahattur / Tezekkür	Hatırlama

Kuvve-i İlmiyye’nin fezaile başlığı altında verilen tüm kavramların ortak noktasını, hızlı düşünme, iki olgu arasında doğru çıkarımlarda bulunabilme ve bu sayede de iyi ile kötüyü ayırt edebilme şeklinde özetlemek mümkündür.

“Kuvve-i Gazabiyye” başlığı altında öfke gücünün orta hâli olarak kabul edilen şecaat (cesaret, kahramanlık) ele alınmaktadır. Şecaat, akliselimin izin verdiği ölçüde korkunç şeylere karşı

cesaret verici bir kuvvettir. Düşman ile muharebede bahadırılık, yiğitlik göstererek din ve devlet uğrunda canını feda edenlerin parlak unvanı olarak zikredilen şecaatin on bir şubesi bahsedilmiştir.

Tablo 4: Şecaatin On Bir Şubesi

ŞECAAT		
1	Kiber-i Nefs	Ruh Yüceliği (Yüce Gönüllülük)
2	Azm-i Himmet / Uluvv-i Himmet	Talihe Ne Sevinme Ne Yerinme
3	Sabr / Sebat	Meşakkatli Hâllere Sabretme
4	Necdet	Telaş Etmeme, Özgüven
5	Hilm	Kendine Hâkim Olma
6	Sükûn	Kendini Geri Çekebilme
7	Tevazu'	Alçak Gönüllülük
8	Şehamet	Faydalı İşler Yapmaya İstekli Olma
9	İhtimal / Tahammül	Dayanma, Katlanma
10	Hamiyyet	Mukaddesatı Koruma
11	Rikkat	Acıma, Merhamet Etme

Şehvet Gücü'nün orta hâli olarak kabul edilen iffet; ırz ve namusu korumak üzere dinen ve aklen çirkin görünen şeylerden sakınmaktır. Şehvet karşısında gösterilen sabır, insanları meleklerden üstün kılarken aklın şehvete mağlup olması hâlinde insanın hayvandan dahi aşağıda olması söz konusudur. İffetin on bir şubesi vardır.

Tablo 5: İffetin On Bir Şubesi

İFFET		
1	Hayâ	Ar, Namus
2	Sabr	Şehvete Dönük Arzulara Sabretme
3	Da'at	Şehveti Dizginleme
4	Nezahet	Helal Kazanma ve Tüketme
5	Kana'at	Gönül Tokluğu
6	Vakar	Ciddiyet, Ağırbaşlılık, Haysiyet
7	Rıfk	Nezakatli Olma
8	Hüsn-i Hedy/Hüsn-i Semt	Faydalı İşleri Zevk Edinme
9	Vera'	Günahlardan Sakınma
10	İntizam	Bütün İşlerde Düzenli Olma
11	Seha	Cömertlik, El Açıklığı

İffetin şubelerinden olan “hayâ” kavramıyla nefsin kötü şeyler yapmaktan uzak durması anlaşılmaktadır. Hayâ'nın Allah'tan, insandan ve nefisten olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirten Ahmed Şem'î'nin, hayâ bahsine eserindeki diğer başlıklardan daha geniş yer verdiği görülmektedir. Hayânın faydası ayrı bir başlık altında işlenmiş ancak bununla da yetinilmeyerek “lâhika” yani ek şeklinde yeni bir başlık daha açılarak hayâ ile edep arasındaki ilişki üzerinde durulmuş ve hayâdan farklı olarak edebî, sahibini utanılacak şeyleri yapmaktan alıkoyan bir meleke olduğu belirtilmiştir.

İffete dair açıklanan kavramların özünde kişinin nefsinin kontrol etmesi, özellikle tutku ve hazlarda dinin sınırladığı çerçevenin dışına çıkılmaması tavsiye edilmektedir. İffetin şubelerinden olan seha, eserdeki diğer tüm şubelerden farklı olarak kendi içinde sekiz dala daha ayrılmıştır.

Tablo 6: Sehanın Sekiz Şubesi

SEHA		
1	Kerem	Gönül hoşluğuyla verebilme
2	İsar	Kendi nefsinden feragatle verebilme
3	Nubl	Sevine sevine bahşetme
4	Muvasat	Sahip olduklarını dostlarıyla paylaşma
5	Semahat	Karşılık beklemeksizin verebilme
6	Musamaha	Vazgeçilmesi gerekmeyen şeylerden feragat edebilme
7	Mürüvvet	Muhtaçlara ihsanda bulunmak
8	Kerem	Gönül hoşluğuyla verebilmek

Hülâsatü’l Ahlâk’ta, fezail bölümünün ardından ahlakın kaynağını oluşturan üç kuvvenin ifrat ve tefrit taraflarının izah edildiği rezail bölümünde ilk olarak kuvve-i ilmiyye’nin ifrat tarafı olan cerbeze (kurnazlık) ve tefrit tarafı olan gabavete (anlayışsızlık) değinilmektedir.

Tablo 7: Kuvve-i İlmiyyenin Şubeleri

KUVVE-İ İLMİYYE		
İFRAT		TEFRİT
Cerbeze		Gabavet
1. Hayret	1. Cehl-i Basit	2. Cehl-i Mürekkeb

Cerbeze, “hakkı batıl ve batılı hak, hayrı şer ve şerri hayır hükmedici bir kuvvet”tir. Doğruyu yanlıştan ya da iyiyi kötünden bile isteye ayırmama gücü olan cerbezenin; güzel işleri çirkin işlerden, çirkin işleri de güzel işlerden ayıramamak anlamıyla “hayret” olmak üzere yalnızca bir şubesi vardır.

İlim gücünün tefrit tarafı olan gabavet (anlayışsızlık), Ahmed Şem’î’ye göre kişinin zekâca geri olması anlamından ziyade zamanını iyi kullanmayarak, tembellik yapması ve bilmesi gereken şeyleri dahi öğrenip bilmemesi anlamına gelmektedir. Gabavet’in cehl-i basit (basit anlayışsızlık) ve cehl-i mürekkeb (birleşik anlayışsızlık) olmak üzere iki şubesi vardır. Cehl-i basit, bilinmesi mümkün olan şeyi bilmemek; cehl-i mürekkeb ise bilmediğini bilmemektir.

Ahmed Şem’î, rezail’in ikinci faslında kuvve-i gazabiyyenin ifratı olan tehevür ile tefriti olan cübn hakkında bilgiler verir. İnsanı, aklın izin vermediği tehlikeli durumlara atılmaya sevk eden tehevürün on bir şubesi bulunmaktadır.

Tablo 8: Tehevvürün Şubeleri

TEHEVVÜR		
1	Ucb	Kendini Beğenmişlik
2	Kibr	Büyükleme
3	İftihar	Öğünme
4	Mira'	Her Söze İtiraz ile Tartışma
5	Lecac / İnad	İnatlaşma
6	Mizah / Mümazaha	Şakada Aşırıya Gitme
7	İstihza	Alay Etme
8	Gadr	İnsafsızlık, Haksızlık
9	Daym	Hak Gaspı, Zulüm
10	Münafeset	İmrenmeyi Aşan İstek, Çekememezlik
11	Gazab	Öfke

Ahmed Şem'î, rezîletlerin üçüncü bahsinde şehvet gücünün ifrat boyutu olan “fücur” ve tefrit boyutu olan humud kavramları hakkında bilgi verir.

Fücur, doğru yoldan çıkmak, dinin ve aklın çizmiş olduğu sınırlar dışındaki yollara sapmaktır. Fücur'un şubesi olarak yalnızca hırs kavramından bahseden Ahmed Şem'î, şehvet eksikliğini ifade eden humud'un da tek şubesi olarak betalet'i zikreder.

Tablo 9: Kuvve-i Şehviyye'nin Şubeleri

KUVVE-İ ŞEHEVİYYE	
İFRAT	TEFRİT
Fücur	Humud
1. Hırs	1. Betalet

Fücuru, rezilliklerin en fenası hatta bütün çirkin huyların kaynağı olarak gören Ahmed Şem'î'ye göre fücur sahibi olan insanlar, ömürlerini boşu boşuna tüketen kimselerdir. Şehvetin aşırı yüksekliği (ifrat) her ne kadar kişiyi doğru yoldan saptırıp tehlikeli durumlara soksa da bu isteğin yokluk derecesine indirgenmesi yani şehvetten tefrit boyutunda uzaklaşılması da hiçbir şekilde tavsiye edilmemiştir.

Ahmed Şem'î, rezail bahsinin sonunda “tezhib” (ek) başlığı altında kötü huyların bir araya gelmesinden oluşan sekiz ayrı rezillikten daha bahseder.

Tablo 10: Teznib'in Şubeleri

TEZNİB	
1	Hüzn
2	Hased
3	Gıpta
4	Kızb
5	Tama
6	Hıkd Yâhûd Hakîde
7	Salef Yâhûd Tasalluf
8	Nifâk

Bu rezilliklerden **hüzün**, istenilen, arzu edilen bir şeyin elde bulunmamasından kaynaklanır. **Hased**, cehl ile hırstan kaynaklı olup başkalarında görülen nimetleri çekememek, onlardan gitmesini istemektir. Eserde, başkalarında görülen nimetlerin onlardan gitmesini istemek

olan hasedin aksine o nimetlerin kendinde de bulunmasını arzu etmek olan **gıpta** da bu grupta değerlendirilmiştir. Ancak Ahmed Şem’î, bazı âlim ve zahitlerin gıptayı da hased gibi cehalet ve hırstan kaynaklı düşünceleri nedeniyle burada zikretmiştir. Ancak o, kimi âlim ve zahitlerden farklı olarak dünya işlerinde gıptaya hoş bakmış ve dine müteallik olan şeylerde ise gerekli görmüştür. Şem’î’nin bu grupta değerlendirdiği bir diğer rezîlet olan **kizb**, cübn (korkaklık) ile hırstan kaynaklı olup bir şeyi olduğu gibi haber vermemek yalan söylemektir. Hırs, betalet ve cehl’den kaynaklı olan **tama**, hiçbir surette bedelini ödemediği hakkı olmadığı hâlde, başkalarının nimetini istemek onlardan fayda beklemektir. Tehevvür (saldırganlık) ile cehl’den (cehaletten) kaynaklı olan **hıkd yahut hakide**, kin tutmak anlamındadır. Kizb ile ucb’dan kaynaklı olan **salef yahut tasalluf** da liyakatsizliğe rağmen övünmeyi ifade etmektedir. Yine kizb ile ucb’an kaynaklı olan **nifak** ise insanın içini dışına yansıtmaması, ikiyüzlülük anlamına gelmektedir.

Ahmed Şem’î, ikinci bölümün sonunda faziletlerin nasıl muhafaza edileceği ve rezilliklerden nasıl sakınılacağı şeklinde iki alt başlığa daha yer vermiştir. Buna göre fezaile muhafaza etmek için gerekli olan dört şart vardır. Bunlardan ilki fazîlet sahibi, iyi insanlarla görüşüp; rezalet sahibi, kötü insanlardan uzak durmaktır. İkincisi ilmin önemini kavramak ve onun devamlılığını sağlamak; üçüncüsü insanın kendi başına fark etmesi mümkün olmayan hatalarını kendisine gösterebilecek dostlar edinmesi; dördüncüsü ise bütün bunları yaparken yaşanan zorlukları aşma hususunda kendi kendisine ısrarcı olmasıdır (Ahmed Şem’î, 1907: 57). Benzer şekilde dört maddede izah edilmeye çalışılan rezilliklerin ortadan kaldırılması hususunda dikkat edilmesi gerekenlerden ilki, terk edilmesi istenen rezilliğin yerine bir fazileti ikame edebilmektir. İkincisi terk edilmesi düşünülen rezillikten kurtulma hususunda ısrarcı olunması; üçüncüsü aşırı uçlarda bulunan rezilliklerde zıttına hareket ederek bir dengeye ulaşmaya çalışılması; dördüncüsü ise bütün bunlara rağmen terk edilmesi mümkün olmayan rezilliklerin bir daha yapılmaması hususunda insanın kendi kendisine yemin etmesi ve bu yemininden dönmemesidir (Ahmed Şem’î, 1907: 58).

Eserde hatime yani sonuç başlığı adı altında “yemede içmede uyulması gereken kurallar, yürümekte-oturmakta uyulması gereken kurallar ve görüşmekte-konuşmakta uyulması gereken kurallar” başlıklarına yer verilerek bu konulara ilişkin kısa açıklamalarda bulunulmuştur.

Sonuç

Osmanlıdan günümüze ahlaka dair yazılan eserler üzerine yapılacak incelemeler hem geçmiş tecrübelerin ve bilgilerin temellük edilmesi hem de geleceğin sağlam temeller üzerine inşa edilebilmesi adına büyük bir önem arz etmektedir. Ahmed Şem’î tarafından Hicri 15 Safer 1325 [(Rumi, 17 Mart 1323); (Miladi, 30 Mart 1907)] senesinde kaleme alınan ve o dönem rüştiyelerinde ders kitabı olarak okutulan “Hülâsatü’l-Ahlâk” adlı eseri de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Yazarın belirttiği üzere o dönem idadî ve âlî derecedeki öğrenciler için ahlak eğitimi konusunda pek çok ders kitabı yazılmış olmasına rağmen, rüşdî derecedeki öğrenciler için yeterli derecede ders kitabı mevcut değildir. Bu alanda gördüğü eksiklik üzerine yazdığı “Hülâsatü’l-Ahlâk” adlı eseriyle Ahmed Şem’î’nin, eğitim sisteminde bütüncül yapıda bir ahlak eğitiminin yaygınlaştırılmasını amaçladığını söyleyebiliriz.

Hülâsatü’l-Ahlâk’ta ahlaki değerler, “faziletler ve reziletler” şeklindeki iki temel başlık dâhilinde öğrencilerin idraklerine sunulmuştur. Bu değerler, Kur’an-ı Kerim’den, hadislerden; ahlaka dair kaleme alınan müstakil eserlerden hem Gazali, Mevlâna, Sadi gibi Doğu geleneğine mensup şahsiyetlerden hem de Sokrates, Calinus (Galen) gibi Batı geleneğine mensup düşünürlerden yapılan doğrudan ve dolaylı alıntılarla açıklanma yoluna gidilmiştir.

Bir ders kitabı olarak kaleme alınan eserde Ahmet Şem’î, öğrencilerin söz konusu ettiği ahlaki değerleri içselleştirmesi hususunda “din nasihattir” anlayışından hareketle bu yönde bir üslup

kullanmayı tercih etmiştir. Ahlaklı bir nesil yetiştirmede dinî kurallara uygun bir hayat sürmenin öneminin sıklıkla vurgulandığı eserde, ahlaklı olmak ile dinî kurallar çerçevesinde bir yaşam inşa etmek hemen hemen aynı şey olarak görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Gülsüm Pehlivan (2014). “Son dönem Osmanlı ahlak terbiyecilerinden Ali Rıza Bey”. *Son Dönem Osmanlı Ahlak Terbiyecileri ve Ahlak Terbiyesi* (269-280). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Algül, H. (yty). *Kınalızade Ali Ahlâk-ı Alâ’î*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Cici, R. (2000). “İmamzâde Muhammed b. Ebû Bekir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22: 210-211. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, M. (1989). “Ahlak”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2: 10-14. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrı, M. (1994). “Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10: 406-408. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirkol, M. (2016). “Ahlâk-ı Alâ’î’nin ahlak felsefesi literatürü içindeki yeri ve özgünlüğü”. *Eskiye, (33)*: 51-78.
- Kandemir, M. Y. (2010) “eş-Şifâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39: 134-138. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kınalızâde Ali Çelebi. (2007). *Ahlâk-ı Âlâ’î*. (haz. Mustafa Koç), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Bursalı Mehmet Tahir, (2009). “Ahlak kitaplarımız”. (Sadeleştiren: Saadettin Özdemir). *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1 (22): 161-176.
- Şahinoğlu, M. N. (1989). “Ahlâk-ı Celâlî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2: 16. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ahmed Şem’î, (1323/1907). *Hülâsatü’l-Ahlâk*. İstanbul: Asr Matbaası.
- Yazıbaşı, Muhammed Ali (2014). “Klasik Osmanlı döneminden Cumhuriyet’e Osmanlıda ahlak eğitim ve öğretimi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3 (4): 761-780.
- Yazıcı, İ. (2009). “Semerkandî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36: 473-475. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, T. (1996). “Gülistan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14: 240-241. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.

HÜLÂSATÜ'L-AHLÂK, METİN

HÜLÂSATÜ'L-AHLÂK

به دوزخ برد مرد را خوی زشت
که اخلاق نیک آمدست از بهشت
Be-dûzah bered merd râ hoy-ı zîşt
Ki ahlâk-ı nîk âmedest ez-behişt
Şeyh Sa'dî

ESER

Enderûn-ı Hümâyûn Mekteb-i Feyz-Meksebi

Lisân-ı Osmanî ve Şemsü'l Mekâtib Mektebi

Arabî Fârisî İlm-i Ahlâk Mu'allimi

Ahmed Şem'î

NÂŞİRİ

A'şâr Kalemi Ketebesinden

Ahmed Muhtâr

**Ma'ârif Nezâret-i Ceflesinin fi 15 Safer Sene 325 ve fi 17 Mart Sene 323 Târîhli ve 445
Numaralı Ruhsat-nâmesini Hâ'izdir.**

Asr Matba'ası

Bâb-ı 'Âlî Caddesinde Numara 4 / 44

1323

[1]

به دوزخ برد مرد را خوی زشت
که اخلاق نیک آمدست از بهشت
Be-dûzah bered merd râ hoy-ı zîşt
Ki ahlâk-ı nîk âmedest ez-behişt
Şeyh Sa'dî

[2]

İstanbul Asr Matba'ası

1322

Bâb-ı 'Âlî Caddesi Numara 4

[3]

MUKADDİME*

“Ba’de edâ-yı mâ-vecebe aleyânâ”¹

Erbâb-ı ilm ü âdâb nezdinde ma’lûm olan hakâyıkdandır ki sâye-i füyûzât-vâye-i cenâb-ı hilâfet-penâhîde zînet-sâz-ı meydân-ı matbû’ât olan ‘ilm-i ahlâka ait kitâbların ekserî a’dâdı “âli” derecede bulunan şâkirdâna mahsûs olarak müseccâ’ ve mutavvel bir tarzda kaleme alınmış olduğundan “rüşdî” derecede bulunan şâkirdâna bunların münderecâtının telkîn ve takrîrinde daha doğrusu ifâde ve istifâdede ma’a’z-ziyâde müşkilât çekilmektedir. Abd-ı âciz sâye-i ma’ârif-sermâye-i hazret-i padişâhîde yirmi beş seneyi mütecâviz emr-i ehemmi-i ta’lîm ile müşteğil ve mütevağğıl olduğum ve bu müddet zarfında merreten ba’de uhrâ tecârüb-i adîdede bulunduğum [4] cihetle gerek elde ettiğim ahlâk kitâblarından iktibâs etmek ve gerek Arabî, Fârisî kütüb-i ahlâkiyye ve edebiyeden câ-be-câ tercüme eylemek sûretiyle sâde bir üslûb ile iki bâb ve altı fasl ve bir hâtîme üzerine be-havlehû te’âlâ şu risâleyi yazdım. “Rüşdî” derecede bulunan şâkirdâna ithâf etdim. Evvel ve âhir arz ettiğim gibi sehv u hatâdan hîçbir vech ile teberrâ etmem. Hatâlarımın ihtâr buyrulması ile iftihâr ederim.

Ve mâ überri’ü nefsi ve mâ ezekkîhâ

Ki herçi nakl-künend ez-beşer der-imkânest²

Hemân Cenâb-ı Rabbi zü’l-celâl veliyy-i ni’met-i bî-minnetimiz padişâh-ı Hamîdü’l-hisâl efendimiz hazretlerinin ömr ü âfiyet cihân-kıymet hilâfet-penâhîlerini müzdâd ve firâvân ve ilâ âhiri’-d-devrân erîke-pîrâ-yı şevket ü şân buyursun. Âmîn.

Ahmed Şem’î [5]

MEDHAL

Her ilmin, her fennin bir mevzû’u³ olur. O ilmde o fende mevzû’un ahvâlinden bahs olunur. Meselâ, fenn-i hesâbın mevzû’u adeddir. Coğrafyanın mevzû’u da arzıdır. Hesâb, adedlerin evsâfından, coğrafya da arzın ahvâlinden bahseder. Her ilmin, her fennin mevzû’u olduğu gibi bir de gâyeti menfa’atı vardır. Meselâ fenn-i hesâbın gâyeti alış ve verişde kimseye aldanmamak kimseyi aldatmamaktır. Emr böyle olduğu takdirde her tâlib, her şâkird, tahsiline başladığı bir ilmin bir fennin evvelâ mevzû’unu sâniyen gâyetini ya’nî fâ’idesini bilmelidir. Böyle olmazsa nâfile uğraşılmış olur. Beyhûde vakt geçirilmiş olur. İşte bizim de tahsiline başladığımız ilm-i ahlâkın mevzû’u “nefs-i insânî”dir. İlm-i ahlâk bi’l-ihyâir iyi ve fenâ işler sâdır olmak haysiyetiyle nefsi insânîden bahseder.

Fâ’idesine gelince eğer nefsi-nâtıkada⁴ güzel ve çirkîn hûylardan bir şey görülmüyorsa güzel hûylar tahsîl etmektir. [6] Eğer nefsi-nâtıkaya çirkîn hûylar ârız olmuş ise onları güzelleştirmekdir ve eğer nefsi-nâtıkaya yaradılışında güzel hûylar üzerine gidiyorsa onları artırmak dünyâ ve âhiret saadetlerine mazhar olmaktır. Ammâ hûy değişir mi ve daha doğrusu çirkîn bir hûy güzel edilebilir mi diyeceksiniz değil mi? Vâkı’â bu bâbda pek çok ihtilâf vâkı’ olmuş ise de en sahîhi hûy değişir, bir türlü ilâc ile bir türlü devâ ile çirkîn hûy güzel edilebilir.

Ahlâkın değişebileceğini birkaç vech ile isbât ederiz şöyle ki çirkîn hûylu âdemler, va’z u nasîhat edildikçe bir zamân sonra çirkîn hûyları terk etdikleri, hûylarını güzelleştirdikleri çok defa görülür. Evet va’z u nasîhatın fâ’idesi kat’an inkâr edilemez. Nasıl inkâr edilsin? Cenâb-ı Hakk Kur’ân-ı Kerîm’de Peygamberimiz (sallallahu ta’âlâ aleyhi ve sellem) Efendimiz Hazretlerine

* [Eserin yazarınca değil de tarafımızca dipnota alınan kısımlar ile sayfa numaraları köşeli parantez içerisinde yazılmıştır.]

¹ [“Üzerimize vacip olanı yerine getirdikten sonra...”]

² [“Ben nefsimi temize çıkarıp, onu aklayamam. İnsandan her zaman her şeyin ortaya çıkması mümkündür.”]

³ mevzû; kendisinden bahsedilen şey.

⁴ nefsi-nâtık; rûh-ı insânî.

hitâben; "habîbim va'z u nasîhati terk eyleme, va'z u nasîhat şübhe yok ki mü'minlere fâ'ide verir." buyurmuş. Hadîs-i şerîfde de "ahlâkınızı güzelleştiriniz." diye emr ü teklîf buyurmuşlardır.

Size 'ulûm-ı dîniyye derslerinde söylemez mi idim ki emr ü [7] teklîf hep yapılabilecek, gücümüz yetecek şeyler hakkında gelmiştir. İmâm Gazâlî Hazretleri İhyâu'l-Ulûm'da; "hûy değişmeseydi nasîhat edenlerin nasîhatleri, terbiyye verenlerin terbiyyeleri hiçbir işe yaramamak lâzım gelirdi." dediği de bu hakikatleri gösterir. Ma'a-hâzâ hûy değişmek hayvânlarda bile oluyor. Görmüyor musunuz ki şâhîn ve doğan gibi bulduğu avı yemek gibi 'âdeti olan yırtıcı hayvânlar öğretmek ve terbiyye ile hûylarından vaz geçiyorlar. El-hâsıl ahlâk velev ta'dilen⁵ olsun değişebilir çirkîn hûylar güzelleştirilir.

Menâbi'-i Ahlâk

Menâbi'-i ahlâk olan kuvâ-yı nefis üçdür. Birincisi kuvve-i 'ilmiyye, ikincisi kuvve-i gazabiyye, üçüncüsü kuvve-i sheviyye. Kuvve-i ilmiyyenin i'tidâli⁶ hikmet, ifrâtı cerbeze, tefrîti gabâvetdir. Kuvve-i gazabiyyenin i'tidâli şecâ'at [8] ifrâtı tehevür, tefrîti cübndür. Kuvve-i sheviyyenin i'tidâli 'iffet, ifrâtı fücûr, tefrîti humûddur. Bu üç kuvvetden yalnız birinci ile nefis-i insânî hayvânâtıdan ayrılır. İkinci ve üçüncü kuvvetlerde insân ve hayvân berâberdir. Şurasını da iyi biliniz ki bu üç kuvvetin i'tidâl tarafları fezâ'il; ⁷ ifrât ve tefrît tarafları rezâ'ildir. ⁸

BİRİNCİ BÂB

Fezâ'il Beyânında Olup Üç Fasldır

Birinci Fasl

Kuvve-i İlmiyyenin İ'tidâli Olan Hikmetin Ta'rîfine Dâ'irdir

Hikmet

Hikmet, hakkı hak, bâtlı bâtıl, hayrı hayr, şerri şer hükm edici bir kuvvetdir. Bunun yedi şu'besi vardır.

Şu'abât

1. Safâ-yı zihn

Safâ-yı zihn, nefsin karışdırmaksızın ve hiç [9] sıkıntı çekmeksizin bir merâmı, bir maksadı, çıkarmağa isti'dâdıdır. Safâ-yı zihne mâlik olan âdem söylenen sözlerin nereye varacağını lakırdının gelişinden ne çıkacağını anlamakda zahmet çekmez.

2. Cevdet-i Fehm Yâhûd Sür'at-ı Fehm

Cevdet-i fehm, melzûmu⁹ düşünmekle hiç durmaksızın lâzımı anlayıvermekdir. Meselâ; güneşin doğduğunu düşünmekle gündüz olduğunu anlamak, dörd 'adedini düşünmekle biri birinden farksız ikiye bölünebileceğini anlamak, hokkayı düşünmekle kalemi anlamak hep cevdet-i fehm ile müyesser olur.

⁵ velev ta'dilen; velev iki tarafı bir edilerek, denk getirilerek.

⁶ i'tidâl; orta hâlde olma. // ifrât; orta hâli geçme, orta hâlden pek yukarı bulunma. // tefrît; orta hâlden pek aşağı bulunuş, pek geride kalış.

⁷ fezâ'il; faziletler, yaradılıştaki iyilikler.

⁸ rezâ'il; reziletler, fenâ hûylar.

⁹ lâzım u melzûm; birbirine bağlı iki şey; biri bulunduğu zamân öbürü de bulunan şey.

3. Zekâ

Zekâ, delîlden¹⁰ da'vâ-yı mukaddimeler ki -evvelce [10] getirilen sözlerdir- onlardan netîceleri ya'nî sonra gelecek sözleri çabuk anlamaktır. Bakınız size burasını daha açık anlatayım. Meselâ; "Münîr ile 'Ubeyd çalışkan ve terbiyeli efendilerdir." demiş olsak, bu bir mukaddimedir. Bundan sonra; "çalışkan ve terbiyeli efendileri, hocaları severler." der isek bu da bir mukaddimedir. İşte kendisinde zekâ bulunan bir kimseye yukarıdaki iki mukaddimeden; "Münîr ile 'Ubeyd efendileri hocaları, severler." neticesini birdenbire çıkarır.

4. Hüsn-i Ta'akkul Yâhûd Hüsn-i Tasavvur

Hüsn-i ta'akkul her şeyden hadd ü mikdârını gözederek eksik ve artık söylemeyerek bahs etmektedir.

5. Suhûlet-i Ta'allüm

Suhûlet-i ta'allüm merâmı, istenilen şeyi az bir emekle anlayabilmektir. [11]

6. Hıfz Yâhûd Tahaffuz

Hıfz, çalışıp kazanarak husûle gelmiş olan ilmleri, fenleri zihne almak, unutmamaktır. - Çalışıp kazanarak- diye başladığımızın sebebi meydanda olan, her gün gözümüzün önünde bulunan şeyleri zihne almağa ilm-i ahlâkça "hıfz" denemeyeceğinden ileri gelmiştir. Meselâ; "gök, bizim üstümüzdedir; yer, bizim altımızdadır." gibi sözler zâten hıfzımızdadır. Hıfzımızdaki şeyi, hıfz etmek ister mi?

7. Tahattur Yâhûd Tezekkür

Tahattur, zihne kaldırılan şeyleri istenildiği zamân zahmetsizce çarçabuk hâtıra getirebilmektir. [12]

İkinci Fasıl

Kuvve-i Gazabîyyenin İ'tidâli Olan Şecâ'atin Ta'rîfine ve Şu'belerine Dâ'irdir

Şecâ'at

Şecâ'at, 'akl-ı selîmin¹¹ izin verdiği korkunç şeylere cesâret verici bir kuvvettir.

Şecâ'at, düşman ile muhârebede bahâdırılık, yiğitlik gösterenlerin ve belki dîn ve devlet uğrunda cânını fedâ edenlerin parlak unvânıdır. Şecâ'at öyle güzel bir hûy ve tabî'atdır ki sâhibini düşmanlarına varıncaya kadar sevdirebilir. Korkakları vâlideleri bile sevmezler. Aleyhi's-salâti ve's-selâm Efendimiz Hazretleri; "Cenâb-ı Hak velev bir yılını öldürmekde olsun şecâ'atı sever." buyurmuşlardır. Şecâ'atın on bir şu'besi vardır.

Şu'abât

1. Kiber-i Nefs

Kiber-i nefis zenginliğe, fakirlığa, büyüklüğe, küçüklüğe, ehemmiyet verilmeyerek herkesin öğmesi, yermesi berâber [13] tutularak yavaş, sert hiçbir şeyden içlenmemektir. Gülistân'da¹² beyân olunuyor ki;

¹⁰ delîl; bir da'vâda hak kazanmak için getirilen şey.

¹¹ selîm; ayb ve kusûrdan berî bulunan dürüst ve sağlam olan.

¹² [Gülistân, Şeyh Sadî-i Şirazî'nin (ö. 1292) Farsça kaleme aldığı meşhur eseridir. Eser, padişahların hâl ve hareketlerini, dervişlerin ahlâkını, kanaatin faziletini, susmanın faydalarını, aşk ve gençliği, güçsüzlük ve ihtiyarlığı, terbiyenin etkisini ve sohbet adabını konu alan sekiz bölümden müteşekkildir. Bölümler, çok defa günlük hayatta karşılaşılan olaylar dikkate alınarak bunlardan ahlâkî ve edebî sonuçlar çıkarılabilen hikâyeler, nükteler ve beyitlerle süslenmiştir. Yazıldığı tarihten

Büyük adamlardan birini bir mecliste öğüyorlar ve öğmekde pek ileri gidiyorlar idi. Öğülen zât bunların sözlerini dinledi de şöyle söyledi. 'Ben sizin gördüğünüz gibi değilim. Ben kendimi sizden daha iyi bilirim. Sizin gördüğünüz benim dışımdadır. İçimi, iç yüzümü bilmezsiniz'. Bakınız! Şimdi bu zâtın yanında öğülmek ile yerilmek bir değil mi? Bununla berâber bir âdemin yanında öğülmek ile yerilmek bir olmazsa fakr lezzetini tadamazlar, demişlerdir.

2. Azm-i Himmet Yâhûd Uluvv-i Himmet

Azm-i himmet, âlemin iyi veyâ fenâ hîçbir hâline bakılmayarak ne tali'lilikden sevinmek ne de tali'sizlikten yerinmekdir.

3. Sabr Yâhûd Sebât

Sabr, zahmetli, meşakkatli hâllere, elemlere, kederlere [14] karşı durmaktır. Sabrın sebâtın neş'esi ikidir. Biri başlanılan bir işi tamamlamak, diğeri söylenilen bir sözde durmaktır.

4. Necdet

Necdet, korkunç ve tehlikeli şeylere karşı telâş göstermemek bahâdırılığıdır.

5. Hilm

Hilm, kızgınlık, dargınlık zamânında yavaş olmak demektir. Hak Ta'alâ halîm kullarını sever. Onlardan hoşnûd ve râzî olur. Hilm, ahlâk sofrasının tuzudur. Çünkü (hilm, حلم) kalb edilirse yani aşağıdan yukarıya okunursa (milh, ملح) olur. Milh Arapça tuz manasındadır. Sert bir âdem ne kadar fazîletlere sâhib ve mâlik olursa olsun mâdemki hûyunda sertlik, kalbinde katılık vardır, onun kâffe-i fezâ'ili hîç hükmünde kalır. Nitekim ta'âm ne [15] kadar a'lâ, nefis şeylerle yapılsa bile tussuz olduğu hâlde tatsız olur. Enbiyâ ve eyliyânın kâffesi halîm idiler. Hattâ "Ahlâk-ı Muhsinî"de¹³ yazıyor ki;

Hiz. İsa (aleyhi's-selâm) bir gün bir yerden geçerken kendilerinden bir ahmak bir şey sordu. Cenâb-ı İsa (aleyhi's-selâm) güzel güzel cevâb verdiler. Ahmak cevabı kabûl etmedi. Kavgaya kalktı. O, Hazret-i İsa'ya fenâ sözler söylerdi. Hazret-i İsa onu alkışlardı. Bu aralık araya evliyâdan bir zât geldi. Hazret-i İsa'ya dönerek şu sözleri söyledi: "Yâ Rûhu'llâh! Bu ne tahammüldür ki böyle bir ahlâksız câhile lakırdı söyletiyorsunuz? O sana kahr ediyor, sen ona lûtf gösteriyorsun!

Bunun üzerine Hazret-i İsa (aleyhi's-selâm;) buyurdular ki; "her kap içindekini sızar. Ondan işte böyle çirkîn hâller görünür, benden de bu sıfatlar sâdır olur. Ben onun bu türlü edepsizliklerinden öfkelenmem; O, benim güzel hareketlerimden edeb sâhibi olur. Ben onun fenâ sözlerinden câhil olmam; o benim güzel ahlâkımdan belki âlim ve âkil olur!

Fakat şurası da bilinmek lâzımdır ki gelecek derslerde anlatacağımız vechile dîn ve akılca gazab makbûl olan yerlerde hilm göstermek güzel değildir. [16]

Kahr u lutf ender mahall hod nîk ost

Cây-ı gül gül bâş cây-ı hâr hâr¹⁴

itibaren büyük rağbet gören ve dünya kütüphanelerinde binlerce yazma nüshası bulunan Gülistan'ın ülkemiz kütüphanelerinde de Türkçe pek çok tercüme ve şerhi bulunmaktadır (Yazıcı, 1996: s. 240).]

¹³ [Ahlâk-ı Muhsinî, Hüseyin b. Ali el-Kâşifî'nin (ö. 1504) ahlâka dair kaleme aldığı Farsça eseridir. Eser, Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebü'l-Muhsin Mirza adına 900 (1495) yılında kaleme alınmıştır. Ahlâk-ı Nâsirî ve Ahlâk-ı Celâlî'den sonra Farsça yazılmış ahlâk kitaplarının en meşhurlarından biri ve müellifinin eserleri arasında en çok beğenilenidir. Kırk bölüm hâlinde düzenlenmiş olan eser, pek çok kez Türkçeye çevrilmiştir (Şahinoğlu, 1989: s. 17).]

¹⁴ ["Kahr da lûtf da yerine göre güzeldir. Gül tabiatlıya gül; diken tabiatlıya diken olmalı."]

6. Sükûn

Sükûn, gavgâ ve düşmanlık zamânında hafiflik göstermemek tîzlik etmemekdir. Ya'nî dîni esirgemek, şerî'atı gözetmek için düşmanlar ile vukû' bulan ağız gavgâlarında ağır durmak, düşmanlara eğlence olmamaktır.

7. Tevâzu'

Tevâzu', fazîlet sâhiblerini ve zenginlikçe rütbe ve mesnedce kendinden aşağı derecede bulunanları büyük görmek, büyük tutmak demektir. Bu güzel âdete, bu makbûl tabî'ata sâhib olabilmek için insânların yaradılışında birbirine benzediklerini, işlerini güçlerini görmekte dâ'imâ birbine muhtâc olduklarını düşünmelidir. Tevâzu' kimden sâdır olursa olsun güzel görünürse de [17] büyük adamlardan sâdır olursa daha güzel, daha makbûldür;

Tevâzu' zi kerdên-fîrâzân nigûst

Gedâ ger tevâzu' küned hûy-i ost¹⁵

8. Şehâmet

Şehâmet, iyilikle yâd olunmağa sebep olacak büyük büyük işler görmeğe nefsin pek ziyâde heveskâr olmasıdır.

9. İhtimâl Yâhûd Tahammül

İhtimâl, fazîlet ve şeref kazanmak uğrunda olanca kuvvetiyle çalışarak vücûdu yormaktır. Bu fazîletin lezzetini duyan, bu şerefi anlayan âdem hayırlı ve fâ'ideli işler için vücûdunu her şey'e karşı koyarak Mevlâ-yı müte'âl Hazretleri tarafından bir belâ bir kazâ geldiği vakt hîç kimseye hikâyetde, şikâyetde bulunmaz. Dostların yüklerini çekmek, hatâlarını hoş görmek dahi tahammül sâhiplerinin şân ve şereflerindendir.

10. Hamiyet

Hamiyet, ırz ve nâmûsunu dîn ve devletini mukaddes [18] bilip korumak fikr ve ârzûsunda bulunmaktır.

11. Rikkat

Rikkat, kendilerine elem, keder ârız olan kimseleri gördükde acımak ve merhamet etmektir. Pek güzel, pek makbûl bir hûydur. Çünkü ihsânlar, imdâdlar hep bu rikkat ve merhametden ileri gelir.

Üçüncü Fasl

Kuvve-i Şehviyyenin İ'tidâli Olan İffetin Ta'rîfini ve Şu'belerini Hâvîdir.

İffet

İffet, ehl-i ırz olmak, şer'an ve aklên çirkîn görünen şeylerden sakınmaktır. Kendisinde bu hûyun eserleri, nişânları görünen âdeme afif derler. Afif olan bir zât her türlü ârzûlara, her türlü isteklere karşı sabr eder. Bakınız sırası gelmiş iken söyleyeyim; insân nev'inin bir cihetden meleklerle münâsebeti, diğer cihetden de hayvânlarla münâsebeti vardır. Çünkü Hakk Te'âlâ Hazretleri meleklerle sâdece akl, hayvânlarla şehvet, insânlarla hem akl hem şehvet i'tâ buyurdu.

Bir kimse yukarıda dediğim gibi ârzûlarına sabr eder, [19] aklı şehvetlerine, isteklerine galebe eylerse Cenâb-ı Hakk'ın indinde meleklerden daha makbûl olur. Fakat şehveti aklına gâlib

¹⁵ ["Tevazu, kendini beğenenlerde olursa güzeldir. Yoksa dilencinin tevazusu zaten huyudur" (Koç, 2007: 108).]

gelirse hayvânlardan daha aşağı addolunur. Şu beyândan insânda ne dereceye kadar kâbiliyet ve isti'dâd olduğunu anladınız mı? İffetin on bir şu'besi vardır.

Şu'abât

1. Hayâ

Hayâ, kabâyihda ya'nî çirkîn işlerde uygunsuz hâllerde bulunmaktan nefsin çekinmesi, geri durmasıdır. Hayâ pek kıymetli, pek şerefli bir hûydur. İmâm Alî; (Allâh ondan râzî olsun); "bir kimse hayâ libâsını giyinecek olursa halk onun aybını göremez." buyurmuşlardır.

İşte bu libâsdan çıplak kalanlar ne kadar i'tibâr sâhibi olsalar da ara sıra kendilerinden aşağı kimselerden hakâret ve hürmetsizlik görürler. "Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn"¹⁶ ismindeki kitâbda yazıyor ki hayâ üç kısımdır; Allâhu Te'âlâ'dan hayâ, insânlardan hayâ, nefsdan hayâ.

Allâhu Te'âlâ'dan hayâ, Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn'in emrlerini tutmak, nehy buyurduğu şeylerden kaçmakla olur. İnsânlardan hayâ, onlara ezâ ve cefâ etmemek, kabâhatlerini, suçlarını [20] meydâna çıkarmamak ile olur. Nefsdan hayâ, geçen dersde anlattığım gibi iffet ile ve daha açıkçası tenhâ ve yalnız kaldığı mahallerde kendi nefsinden utanarak çirkîn hâllerde bulunmamak ile olur. Hattâ hükemâdan biri; "senin kendi nefsinden utanmaklığın başkalarından utanmaklığından daha ziyâde olsun!" demiş. Üdebâdan biri de "bir kimse âşikâre işlediği vakt utanacağı bir işi gizli, kapalı işleyecek olursa onun kendi yanında kendi kadri yoktur ki başkalarının yanında kadr u i'tibârı olsun!" diyor.

Fâ'ide

Hayânın ta'rîfinde geçen kabâyih üç nev'dir: Şer'iyye, aklıyye, örfiyye.

Kabâyih-ı şer'iyye, üzerine azâb terettüb eden kabâyihdir ki her kimden sâdır olursa ona "fâsik" denir. Şarâb içmek gibi.

Kabâyih-ı aklıyye, tabî'ata uygun gelmeyen veya akılca bir fenâlığı îcâb eden kabâyihdir ki her kimden sâdır olursa ona "akılsız" denir. Lüzûmsuz yere gülmek gibi.

Kabâyih-ı örfiyye, işleyen kimse yerilmeğe lâyık görülen kabâyihdir ki her kimden sâdır olursa ona "ebleh" denir. Bir meclisde ayağını uzatıp oturmak gibi.[21]

Lâhika

Hayâ ile edeb ma'nâca birbirine yakın olduklarından şuracıkda edebi ta'rîf etmek ve edebe â'id bir iki söz söylemek istiyorum.

Edeb, muttasafını ya'nî sâhibini ayblanacak hâllerden saklayan bir melekedir.¹⁷

Bu meleke her hâl u kârda edeb menba'ı, hayâ ma'deni olan Resûl-i Ekrem (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem) Hazretlerine ittibâ'¹⁸ ile husûl bulur. Çünkü Peygamberimizin her hâli her âdeti bir edeb idi.

Peygamberimiz aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz Hazretleri, edebi bi'z-zat Hakk Te'âlâ'dan öğrendi. Edeb büyük ve küçük herkese yakışır güzel bir hûydur. Bir kimsenin soyu soppu âdi ve değersiz bile olsa kendisi edeb dâ'iresine girince onun edebi, soysuzluğunu örter, kapatır.

El-edebü yesturu kubhu'n-neseb¹⁹

¹⁶ [Şafii fikhının önde gelen âlimlerinden, İslam ahlakı, devlet ve siyaset konularına dair eserleriyle tanınan Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî'nin (ö. 450/1058) meşhur eseridir (Çağrı, 1994: 406).]

¹⁷ meleke; tecrübe ve tekrâr ile hâsıl olan mûmârese, alışkanlık.

¹⁸ ittibâ'; tâbi' olmak, uymak.

¹⁹ ["Edeb, kişinin soyunda bulundan kabahatleri örter, kapatır."]

İnsânı Hakk’a ve halka sevdiren edebdir. Edebsizler bir yerde hürmet, ri’âyet göremezler. Zenginlik ve para kuvvetiyle şunun bunun yanında yalandan i’tibâr bulsalar bile muvakkatdır, [22] süreksizdir. İnsân elsiz, ayaksız yaşar da edebsiz yaşayamaz imiş.

“Edeb edebsizden öğrenilir.” hikmetini de unutmamalı. Başkalarının işlerinden, sözlerinden, hâllerinden kalben, tab’an, vicdânen beğenmediğiniz insâniyet noktasından hiç de hoş görmediğiniz şeyler hep edebdir. Siz onların aksine hareket ederseniz iki cihânda necât ve sa’âdet bulursunuz.

Ez-Hudâ h’âhîm tevîk-i edeb

Bî edeb mahrum-i geşt ez-lutf-ı Rab²⁰

Ez-edeb pür-nûr geştet in felek

Ve’z-edeb ma’sûm u pâk âmed melek²¹

2. Sabr

Bu sabr, nefsin hevâ ve hevese uymakdan çekinmesi Hak Te’âlâ Hazretlerinin men’ buyurduğu şeylere meyl etmeyerek ârzûlara karşı durmasıdır. Hâtırlıyor musunuz ki yukardaki “sabr”, secâ’at şu’belerinden olmağla ona “sebât” dahi denilmişti. Buradaki sabr ise ma’lûmunuz olduğu üzere iffet şu’belerindendir. İşte bu farkı göstermek için orada, meşakkatli hâllere, elemelere karşı [23] durmak; burada, nefsin hevâ ve hevese uymakdan çekinmesi, yollu ta’birler kullanıldı. Sabrın iki nev’inin de makbûliyetini haber veren âyetler, hadîsler pek çoktur. Sabra kimyâ diyenler de olmuş. O cümleden olarak da Hazret-i Mevlânâ, Mesnevî-i Şerîf’de şöyle buyurmuş:

Sad-hezârân kîmyâ Hak âferîd

Kîmyâyı hemçü sabr âdem nedîd²²

3. Da’at

Da’at, şehvet kabardığı zamân kımıldanmamak, ihtiyâr²³ dizginini elden bırakmamadır.

4. Nezâhet

Nezâhet, kimseye zahmet vermeksizin nefsi de hor ve hakîr etmeksizin mal kazanmak memdûh u makbûl yerlere sarf etmektir.

5. Kanâ’at

Kanâ’at yenecek, içecek, giyecek gibi sağ [24] oldukça insâna lüzûmu görülen şeylerin çoğuna kavuşmamak ihtiyâcı def’ edebilecek mikdâra râzî olmaktır.

Bu âlemde insânı birtakım tehlikelere, türlü türlü zarar ve endîşelere uğratan hep kanâ’atsizliktir. H’âce Abdullâh el-Ensârî (Allâh ona rahnet eylesin) nasîhat-nâmesinde yazıyor ki “insân ekseriyetle üç şeyden dolayı renc ü elemenden kurtulamaz. Şunlardır:

Bir şey’i vaktinden evvel istemek, kısmetinden ziyâdesine hırslanmak, başkalarının ni’metini kendine lâıyk görmek.

Kanâ’at sâhibi olmak dâ’imâ kendinden aşağılarına bakmak ile mümkün olabilir. Bi’l-akîs kendilerinden yukarılarına bakanlar zillet uçurumlarına düşerler. Kanâ’atkâr olmayan kimsenin gözü doymak bilmez.

²⁰ [Allah’tan bizi edebe ulaştırması için yardım dileyelim. Çünkü edebi olmayan, Rabb’in lütfundan mahrum kalır.”]

²¹ [“Felek, edep dolayısıyla nurlu; melek edeple masum ve temiz olmuştur.”]

²² [“Allah, yüz binlerce kimya yaratmıştır fakat insan, sabır gibi bir kimya görmemiştir.”]

²³ ihtiyâr; kendine mâlik olup kendi re’y ve ârzûsıyla hareket etme.

În kâne lâ-yağniyeke mâ yekfiyekâ
Feküllî mâ fî'l-arzı lâ-yağniyekâ²⁴

6. Vakâr

Vakar, mutâlebe ya'nî istenilen şeylere teveccühde merâm ve maksadı elden çıkarmayacak derecede ağır [25] davranmak, acele etmemektir. Acele peşimânlıkların vâlidesi şeytânın birinci mekr ü hilesidir. İşte bu makâmdan Hazret-i Mevlânâ, Mesnevî-i Şerîf'te şöyle buyurmuşlar:

Mekr-i şeytânest ta'cîl ü şitâb
Hûy-ı Rahmânest sabr u ihtisâb
Bâ-te'ennî geşt-i mevcûd ez-Hudâ
Tâbe-şes rûz înzâm ü çarhehâ
Ver ne kâdir bûd gû "kûn fe yekûn"
Sad-zemîn ü çarh-ı âverdî berûn
În te'ennî ez-pey ta'lîm-i tûst
Sabr kûn der-kâr dîray u dîrûst²⁵

Vakarın fâ'idesi inkâr edilemez fakat bunun kibrden farkı -aşağıda beyân edeceğimiz vech ile- gıbtanın hasedden farkı kadar güçdür. Bunu ancak niyet ayırd eder.

7. Rıfk

Rıfk şer'an, aklen, hikmeten güzel ve fâ'ideli görünen şeylerde nefsin itâ'at ve mülâyemet²⁶ göstermesidir. Seyyidü'l-enâm aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz, herkese [26] rıfk ile mu'âmele ederler. Hazret-i Â'îşe (Allâh ondan râzî olsun) vâlidemize; "yâ Â'îşe, bir kimseye rıfkdan bir hisse, bir nasîb i'tâ edildi ise dünyâ ve âhiret hayâtı, sa'âdetleri verildi." buyururlar idi.

Rıfk sâhibine zînet verir maksûdlarına erişdirdir. Rıfkın te'sîri hiddet ve şiddetinden ziyâdedir. Rıfk, her zamân gazabları söndürür, düşmânları dost eder. Şiddet ise gazabı ziyâdeleştirmekden dostu düşmân etmekden başka bir işe yaramaz.

8. Hüsn-i HedyYâhûd Hüsn-i Semt

Hüsn-i hedy, şeref ve kemâle sebep olan güzel âdetleri lüzumlu hüner ve ma'rifetleri tahsîle nefsin muhabbet etmesidir.

9. Vera'

Vera' şer'a, akla, mürüvvete muvâfık olan güzel amellere devâm etmektir. İbrâhim bin Edhem Hazretleri'nden naklen "Tenbîhü'l-Gâfilîn"de²⁷ yazıyor ki vera' iki kısımdır. Vera'-ı farz, vera'-ı hazer. Vera'-ı farz, günâhlardan sakınmak [27] vera'-ı hazer, şübheli şeylerden kaçınmaktır. Dîn evi ancak vera' ile yapılır, tama' ile yıkılır. Rabbimiz te'âlâ cümlemizi vera' sâhiblerinden eylesin.

²⁴ ["Sana yetecek olan şey, seni ihtiyacından kurtarmazsa dünyanın hiçbir nimeti seni ihtiyacından kurtaramaz."]

²⁵ ["Acele ve koşuşturma şeytânın hilesidir. Sabır, Rahman'ın lütfudur. Allah bile bu yerlerle gökleri yavaşlıkla ve tam altı günde yarattı. Yoksa "kûn" (ol) der demez yerler de olurdu, gökler de Allah, buna kadirdi. Hatta emreder etmez yüzlerce yer gök yaratabilirdi."]

²⁶ mülâyemet; yumuşaklık, yavaşlık.

²⁷ [Ebu'l-Leys Semerkandî (öl. 983) tarafından kaleme alınmış olan bir ahlak kitabıdır (Yazıcı, 2009: 474).]

10. İntizâm

İntizâm, umûrî lâıyık vechile tensîb²⁸ ve nasıl yapılması îcâb ediyorsa öylece icrâ ve tertîb²⁹ eylemektir. Meselâ gündüz giyilen rubalar gece soyunuldukda gelişi güzel ortaya beriye atmamak silinip süpürülerek bir boğçe içinde mahalline konulmak intizâm ve tabî'at sâhiblerine müyesser olur. Giydiğimiz elbiselerin çâbuk yıpranması, tez eskimesi ekseriyetle intizâmsızlıktan ileri gelir. Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz bir hadîs-i şeriflerinde; "gerek uyumak ve gerek bir hizmetde bulunmak üzere elbisenizi arkanızdan çıkardığınız zamân devşiriniz. Çünkü şeytân devşirilmiş elbiselere râst gelirse onu giyemez. Ammâ bi'l-akis devşirilmemiş, öteye beriye atıvermiş elbiseyi bulursa hemân giyer." buyurmuşlardır.

Şir'atü'l-İslâm'da³⁰ beyân olunduğuna nazaran giydiğimiz rubalar [28] lisân-ı hâl ile bize şöyle söylemiş:

"Ey kimse! Sen beni geceleri devşirmek, şeytânın bana sürünmesinden hıfz etmek ile beni tezyîn et, ben de seni gündüzleri tezyîn ederim."

11. Sehâ'

Sehâ, lâıyık olan şey'i, lâıyık olan adama, lâıyık olan mikdâr üzere vermektir.

Sehâ', enbiyâ ve evliyâ ahlâkındandır. Peygamberimiz (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem) Efendiniz Hazretlerinden her kim bir şey taleb etse efendimizin hiç esirgemeyip hemân inâyet ve ihsân buyurdıklarını ve diğer kimsenin menba'-ı sehâ aleyhi efdali't-tehâyâ Efendimizden az bir şey istemesi üzerine Peygamberimiz Muhammed Mustafâ aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendinizin def'aten bir sürü koyun bağışladıklarını Kâdî İyâz "Şifâ'-ı Şerîf"de³¹ beyân ediyor. Cömerdin ta'âmının devâ', hasîsin ta'âmının da maraz ve dâ'³² olduğu hadîs-i şerîfde vardır. Kendisinde hasîslik, cimrilik olan bir kimse ne kadar âbid ve zâhid dahi olsa bu hasîslik, bu bahîllik onun için bir büyük kusûr ve nakîsadır. [29] Evet aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz; "cennet cömerdlerin evidir." buyurmuşlardır.

Sehâ her vakt nukûd³³ ve eşyâya tevekkuf etmez. Bedenen, aklen edilen her türlü i'âneler hep sehâdır. Sehânın bir iyiliği de budur ki cömerdleri herkes sever. Hattâ kendisinin bir lûtfuna nâ'il olmayanlar bile severler.

"Allahümme yessir lenâ seciyyetü'l-cûd ve's-sehâ"³⁴

Tekmile

Sehâ altında sekiz fazîlet daha olup onları da şurada îzâh ve beyân ile birinci bâba nihâyet verelim.

1. Kerem

Kerem, bir şey'i kolaylıkla ve gönül hoşluğuyla i'tâ etmektir.

²⁸ tensîb; münâsib görmek.

²⁹ tertîb; dizmek, yerli yerine koymak.

³⁰ [Şir'atü'l-İslâm ilâ dâri's-selâm, Hanefî fakihî İmamzâde Muhammed b. Ebû Bekir'in (öl. 1177) Osmanlı âlimleri arasında çok rağbet gören ilmihal ve ahlâk kitabıdır (Cici, 2000: 210).]

³¹ [Şifâ'-ı Şerîf; Kâdî İyâz'ın (öl. 1149) Peygamber sevgisine ve Hz. Peygamber'in Müslümanlar üzerindeki haklarına dair eseridir (Kandemir, 2010: 134).]

³² dâ'; maraz, hastalık.

³³ nukûd; nakdler, paralar.

³⁴ [Allah'ım bize cömertlik ve el açıklığını kolaylaştır.]

2. İsâr

İsâr, kendinin muhtâc olduğu bir şey'i başkalarına ihdâ eylemektir.

3. Nubl

Nubl, verilecek şey'i sevine sevine bahş etmektir. [30]

4. Muvâsât

Muvâsât, menfa'atde istifâdede ahbâbını dostlarını kendine şerîk kılmaktır.

5. Semâhât

Semâhât, i'tâ edilmesi vâcib olmayan bir şey'i i'tâ etmek i'tâ olunan kimseden hiç karşılık beklememektir.

6. Musâmaha

Musâmaha, terk edilmesi lâzım olmayan bir hakkı kendi rızâsıyla terk edivermektir. Birisinde bulunan alacağından bir mikdârını ondan bir fâ'ide bir mukâfât ümîdinde bulunmaksızın terk etmek gibi.

7. Mürüvvet

Mürüvvet, i'tâ edilmesi lâzım olmayan şeyleri başkalarına i'tâ eylemek sûretiyle insâniyetde bulunmak kendisinden beklenen [31] güzel ve makbûl hizmetleri îfâ ve icrâya hâzır ve âmâde olmaktır.

Bakıp duran kudreti olmayan adamlar arasında yemek yemek ve meydânda para saymak ve bunlara benzer işlerde ve hâllerde bulunmak mürüvvetsizliktir.

8. Afv

Afv, bir kimsenin suçundan geçmek, öç almağa gücü yettiği hâlde öç almamak, hatâlarını bağışlamaktır. Afv ahlâkın en güzellerinden, en şereflielerindendir.

Cenâb-ı Rabb-i Mennân Kur'ân-ı Azîmü's-şân'da Peygamberimizi (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem) Efendiniz Hazretlerine günâhlılara kabâhatlilere afv ile mu'âmele eylemelerini emr ü fermân buyurmuşlardır.

İşte bu hikmete mebnî değil midir ki zât-ı risâlet-penâhlarına karşı hürmetsizlikde bulundukları hâlde afv-ı âlîlerine mazhar olanlar hesâba gelmez, sayılmaz derecede idi. Fakat aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz Hazretlerinin böyle afv ile mu'âmele buyurmaları hep nefse âid olan hürmetsizliklere münhasır olmağla şer'-i şerîfe ta'alluk eden hürmetsizlikleri kat'â afv buyurmadıkları [32] Şifâ-ı Şerîf'de mestûrdur.

Onun için 'afv kasden yapılmayan bir hadde varmayan hatâlarda makbûl olur. Yoksa kasden yapılan ve bir hadd-i şer'î ve cezâ-yı kânûnîyi îcâb eden işlerde câiz değildir.

Eger ân cürmrâ hadîst şer'î
Nebâyed dâşet âncâ 'afv-i mer'î
Ki 'afv û der-i ân icrâ-yı haddest
Belâ râhed-i şer'î hemçü seddest³⁵

³⁵ ["Eğer bir suç yasal olarak cezayı gerektiriyorsa affı düşünmemek gerekir. Bu durumda yasaların gereğini yapmak zaten af demektir, çünkü yasa belaya karşı gerilen bir settir.]

Bu sûretde bizim de her zaman birbirimize karşı vukû' bulan kusûrları ve hatâları afvımız ve

Bedî-râ bedî sehl bâşed cezâ

Eger merdî ahsen ilâ men esâ³⁶

me'âlince fenâlıklara karşı iyilik etmemiz lâzım gelmez mi? [33]

İKİNCİ BÂB

Rezâ'il Beyânında Üç Fasldır

Birinci Fasl

Kuvve-i İlmiyyenin İfrât ve Tefrût Tarafları Olan Cerbeze ile Gabâvetin Ta'rîflerine ve Şu'belerine Dâ'irdir

Cerbeze

Cerbeze, hakkı bâtil ve bâtilı hakk, hayrı şerr ve şerri hayr hükm edici bir kuvvettir. Cerbezenin bir şu'besi vardır. Ona da hayret denir.

1. Hayret

Hayret, iki delîlin hükümce birbirine uymamasından hâsıl olan kararsızlıktır. Güzel işleri çirkîn işlerden, çirkîn işleri güzel işlerden fark edememek gibi.

Gabâvet

Gabâvet, anlayışsızlık, kalın kafalılık demektir. Bundan maksad yaradılıştaki belâhat değil, belki çalışmakta tenbellik ve kusûr etmektir. Vakitlerini beyhûde geçirmekden ileri gelen gabâvetdir. Çünkü insânın kendi ihtiyârıyla [34] vâki' olmayan noksanları ayb sayılmaz. Gabâvetin iki şu'besi vardır.

Şu'beler

1. Cehl-i Basît

Cehl-i basît, bilinmesi mümkün olan şeyi bilmemektir. Size kim bilir kaç kere söylemişimdir ki insânın hayvânlardan farkı ancak ilm ilemdir. Her fazîlete sebep de ilmdir. Yalnız dünyâyı isteyenlere ilm lâzım. Yalnız âhireti isteyenlere yine ilm lâzım. Hem dünyâ ve âhireti ârzû edenlere yine ilm lâzım. Demek oluyor ki ilmsiz bir şey olmaz. İlmsiz yaşanmaz. Cehl, sâhibine ârdır. Cehl ne kadar çirkîn bir şeydir ki ilm ni'metinden külliyyen mahrûm olan câhillere bile, "câhil!!" demiş olsanız hiç de kabûl etmezler. Darılırlar, gücenirler. Sevgili Pâdişâhımız Gâzî [Abdülhamîd Hân-ı] Sâni Efendimiz Hazretlerinin idrâkiyle şereflendiğimiz şu parlak asrında ilm ve hüner tahsîlinden geri kalanların hâllerine te'essüf edilmez mi?

Nûr-ı 'irfânla eyledi tenvîr

Mülkünü pâdişâh-ı âlî-şân [35]

Ne güzel bir muvaffakiyyetdir

Yaşasın mâ-te'âkubu'l-ezmân

2. Cehl-i Mürekkeb

Cehl-i mürekkeb, bilmemek, bilmediğini bilmemektir. Ta'rîfde gördüğünüz vechile iki bilmemek bir araya gelmiş onun için buna "ceh-i mürekkeb" denmiştir.

³⁶ ["Kötülük karşısında kötülük yapmak kolaydır, adamlık kötülüğe iyilikle mukabele edebilmektir."]

Cehl-i mürekkeb, rûhânî hastalıkların en fenâlarından olup bu hastalığa ducâr olanların:

Li külli dâ'i vedevâi yustatab bihî

İlle'l-hamâkatü e'îtü min yüdâvîhâ³⁷

kavlince şifâ ve devâ bulmaları pek güçtür. Meğerki evvelâ hendese ve hesâb gibi riyâzî ilmlerin kendisine yakîn lezzeti tatdırıla. Çünkü hendese ve hesâb gibi mukaddimleri "yakîniyye" olmağla zann ve şübhe karışmayacağından anlayışça bir fenâlık vukû'a gelmez. İşte böyle böyle cehl-i basît mertebesine getirilerek ilâc edilebilir.

İkinci Fasl

Kuvve-i Gazabiyyenin İfrât ve Tefrît Tarafları Olan Tehevvür ile Cübnün Ta'rîflerine ve Şu'belerine Dâ'irdir

Tehevvür

Tehevvür, nefsi aklın izin vermediği tehlikeli [36] korkulu yerlere atıcı bir kuvvettir. Tehevvürün on bir şu'besi vardır.

Şu'abât

1. Ucb

Ucb, kendini beğenmek, kendinde bir türlü kemâl görerek gurûr getirmektir. Ucb insânın nice seneler kazanmış olduğu faziletleri birden götürür. Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz; "ucb hasenâtı mahv eder, ateş odunu mahv ettiği gibi" buyurdular. Büzür Cumhur diyor ki "aslâ hased edilmeyen bir ni'met aranırsa tevâzu'dur. Sâhibine merhamet olunmayan bir belâ sorulursa ucbdur." Ucb en evvel şeytândan zuhûr etti, bu sebeble Cenâb-ı Hakk'ın dergâhından tard edildi. İnsânın kendini beğenmesi ancak menfa'atleri için yalandan muhabbet gösterenlerin yüze gülen bayağı adamların [sen cömerdsin, sen güzel yazı yazarsın!] gibi bir takım fazla sözler söyleyerek lüzûmundan ziyâde medh ve senâlar ederek hürmetlerinden ta'zîmlerinden neş'et ettiği çok kerre tecrübe edilmiştir. İnsân böyle sahte, yapma medhler, öğmelere kapılıp da hiç de ucb getirmemeli: [37]

Hüsn ü hâl anlayıp sıfâtında

Mu'ceb olma ki hüsn ü hâl budur

Hünerim var deme hüner oldur

Anla noksânını kemâl budur

Ucbun ilâcı insân kendi aczini noksânını düşünmektir.

2. Kibr

Kibr, başkalarına nisbetle kendisinde bir hüner, bir şeref, bir hâssa i'tikâd ile büyülenmektir. Kibirliyi ne Hakk sever ne de halk. Cümle âlemi yokdan var eden hâlık-ı lem-yezel celle celâlühû hazretlerine yaraşır. Peygamberimiz (sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem) Efendimiz Hazretleri; "gönlünde zerre kadar kibr bulunduran cennete giremez" buyurdular.

"Men tevâza'a vakkar ve men teâzama hakkar" mü'eddasınca kibirli kimse tahkirden kurtulamaz. Kibr ile 'ucb bir görünürse de -ta'rîflerinden anlaşıldığı vech ile- aralarında fark vardır. Kibr başkalarına nisbetle olur. Ucb kendine nisbetle. Bir adam yalnız başına bulunsa kendini beğenmesi mümkün olabilir. Lâkin kibirlenmesi böyle değildir. Şunu da bilelim ki kibr her hâlde

³⁷ ["Her türlü hastalığın çaresi vardır ancak ahmaklığın tedavisi yoktur."]

haramdır. Fakat kibr [38] edenlere karşı kibr etmek câizdir ve belki sevâbdır. Kibr ile ucbu def etmek için İhyâu'l-Ulûm'da çok ilâclar beyân edilmiş ise de onları bu risâleye geçirmek demek sizin zihninizi karışdırmak demek olacağından kibirli kimselere kendi âcizlikleriyle berâber asıllarının toprak olduğunu düşünmek kifâyet eder.

Tevâza' yâ fetâ fî külli hîn
Ve lâ fahr u velâ kibr latîn³⁸

3. İftihâr

İftihâr mâl, cemâl, haseb, neseb gibi şeylerle öğünmektir.

4. Mirâ'

Mirâ', i'tirâz neticesi olarak husûle gelen münâza'a ve mücâdeledir. Hak Celle ve Alâ Hazretleri, sûre-i Kehf'in yirmi ikinci âyet-i şerîflerinde bundan nehy buyuruyor. Aleyhi's-salâtu ve's-selâm Efendimiz de "bir kişi mirâ', mücâdeleyi terk etmedikçe imânın hakikatini tamamlayamaz" buyurdıkları gibi diğer bir hadîs-i şerîfde; "bir kimse haklı olduğu hâlde mirâ'ı mücâdeleyi terk edecek [39] olursa cennetin en yukarısında ona mahsûs bir makâm hazırlanır." diye müjde veriyor. Hazret-i Mâlik bin Enes der ki "mirâ' kalbe kasvet (sıkıntı) verir. Hıkd, kîn garaz husûle getirir. Emr böyle olduğu takdirde ötekinin berikinin sözlerine i'tirâzda bulunmak herkesi mahcûb etmeğe uğraşmak iyi bir şey değildir. Meğerki i'tirâz edilen mes'ele dîne müte'allik ola mirâ' vâdisine düşmemek ârzûsunda bulununlar galabalık yerlere gitmemeli, inzivâyı³⁹ ihtiyâr eylemeli. İnzivânın buna ne derece te'sîri olduğunu amelde imâmımız Ebû Hanîfe Hazretleri ile Dâvûd-ı Tâ'î arasında cereyân eden muhâvereden pek güzel anlarsınız.

Ebû Hanîfe: "Yâ Dâvûd niçin inzivâyı ihtiyâr etdin?"

Dâvûd:- "Şununla bununla mücâdeleyi terk etmek sûretiyle nefsimle mücâhede etmek için."

Ebû Hanîfe: "Yok yok sen yine meclislerde hâzır ol, yalnız söylenen sözleri dinle, sükûtu ihtiyâr eyle."

Dâvûd: "Efendim o dürlü tecrübelerde bulundum, inzivâdan daha te'sîrlisini bulamadım."

Evet inzivânın te'sîri fevka'l-âdedir. [40]

5. Lecâc Yâhûd İnâd

Lecâc mücâdelede, münâza'ada ayak diremek sürüp gitmekdir. Lecâc da pek mezmûm, pek menfûr bir hûydur. Kimse ile dil yarışı etmemeyim kimseden fenâ bir söz işitmeyeyim diyen yukarıda dediğim gibi ya bir köşede oturmağı yâhûd bulunduğu meclisde söze karışmamağı âdet etmelidir. Çünkü "men lem yasbir alâ kelimetî semi'a kelimât" fehvâsınca bir söze sabr edemeyen çok söz işidir. Farz edelim o söze karışmadığı hâlde ona söz atan olursa hiç de aldırnamalı üzerine mâl etmemeli. İşte bu noktalar göz önünde bulundurulursa ne münâza'a olur ne mu'âraza. Ma'a-hâzâ sükûtu ihtiyâr eyleyen tahsîn edilir, alkışlanır. Fakat aksi zuhûrunda pek çok ayblanır. Hattâ Calinus Hakîm, bir âlimin yakasına sarılan, ziyâde hürmetsizlikde bulunan bir câhili gördü de şöyle söyledi: "Eğer bu hakîkaten bir âlim olsaydı böyle bir câhille işi bu dereceye vardırılmazdı."

6. Mizâh Yâhûd Mümâzaha

Mizâh, haddini geçen latîfedir. Daha açıkçası [41] ziyâdece şakadır. Mizâh insânın vakar ve heybetini azalttığı, şunun bunun aşırı derecede gülmelerine ve yâhûd hâtırlarının kırılmalarına sebep olduğu için mezmûmdur. İşte bu hikmete mebnî "her şeyin bir tohmı vardır, adâvetin tohmı da

³⁸ ["Ey genç, her zaman tevazu sahibi ol. Övünme ve kibirlenme hoş değildir."]

³⁹ inzivâ, bir köşeye çekilme, çekilip karışmama.

mizâhdır." denilmiş ve fakat edeb dâ'iresinde i'tidâl derecede icrâ edilen latîfeler mezmûm değil mübâh ve belki müstahabdır. Rivâte nazaran Nebî-i Muhterem (sallallahu ta'âlâ aleyhi ve sellem) Efendimiz, ara sıra mizâh buyururlar idi. Lâkin her ne tekellüm buyursalar doğru olduğu gibi kimsenin kalbini incitmezler idi.

Nakl edilir ki zevci hakkında bir şey arz etmek üzere huzûr-ı risâlet-penâhlarına gelen bir hâtuna; "senin zevcin kimdir? Buyurduklarında kadın; "fûlân adamdır." dedi. Hazret-i Peygamber; "senin zevcin gözlerinde beyâz olan bir adamdır." cümlesiyle latîfe buyurdular. Kadın; "hayır yâ fahr-ı âlem" dedi. Hazret-i Peygamber; "evet senin zevcinin gözlerinde beyâz vardır." buyurdular. Kadın bunun üzerine acele ve telâş ile hânesine avdet, hayretle zevcinin gözlerine dikkat etdi. Zevci; "ne oldu, telâşın nedir?" dedi. "Peygamberimiz Efendimiz bana senin gözlerinde beyâz olduğunu haber verdi." [42] demesiyle zevci; "elbette benim gözlerimin beyâzı siyâhından daha çoktur." diyerek Hazret-i Peygamberin o mübârek kelâmının nüktelerini beyân eyledi.

Fahr-ı Kâ'inât Efendimizin mizâhlarında başlıca iki hikmet bulmuşlar. Biri vücûd-ı âlîleri âleme rahmet olduğu zât-ı nübüvvet-penâhîlerinde fevka'l-had bir mehâbet bulunduğu için muhâtablar tekellüme ruhsat bulsunlar. Diğer de halk her şeyde kendilerine iktidâ ile me'mûr bulunduklarından eğer beşâseti, güler yüzlülüğü terk edeydi ümmet dahi iktidâ ve iktifâyâ mecbûr olmak lâzım gelir idi. Buraya kadar verdiğim îzâhâtta anlaşıldığı vechile mizâhın iki şartı var imiş. Yalan karışdırmamak, kalb kırmamak. Bu iki şartı muhâfaza edemeyen mizâhdan bütün bütün vaz geçsin. "Herze gûyed latîfe pen-dâred"⁴⁰ dedirtmesin.

7. İstihzâ

İstihzâ, bir kimseyi masharaya almak, zevklenmekdir. Rezâilin büyüklerinden olan bu istihzâ her hâlde harâmıdır. İstihzâ yalnız söz ile değil, kaş ve göz ile de olabilir. Her ne sûretle olursa olsun bundan sakınmak, hem son derece sakınmak vâcibdir. [43]

Hele bir takım alîl, kusûrlu kimselerle istihzâ edilirse zevklendiği illete, istihzâ ettiği hâlete kendisinin dâ'ir olacağına hiç şübhe yok. Bu fenâ âdete alışanlar dünyâda herkesden hakâret gördükleri gibi âhirette dahi "el-cezâü min cinsi'l-amel" hükmünce cennete da'vet olunarak kendilerine cennet kapılarından biri açılıp da içeriye girecekleri sırada birdenbire kapanmasıyla oradan me'yûs ve mahcûb oldukları hâlde diğer kapıya giderler. Bu kapı dahi sedd ve bend edilmesiyle böylece her kapıyı dolaşırlar cümlesinden ümitsiz kalarak cehenneme atılırlar. "Hafızanallâhu ve iyyâküm".

8. Gadr

Gadr, insâfsızlık demektir. Vefânın zıddıdır. Resûl-i Ekrem (sallallâhu ta'âlâ aleyhi ve sellem) Efendimiz, gadrı münâfıkların alâmetlerinden addeylemiş. Demek ki münâfıkların kârı imiş.

9. Daym

Daym, bir kimsenin matlûbını eksiltmek, hakkını tamâmen ödememektir. [44]

10. Münâfeset

Münâfeset nefîs, makbûl kıymetli bir şeye başkalarından önce nâ'il olmak için ötekine berikine karşı gelerek ârzü göstermekdir.

İmâm Gazâlî, İhyâ'u'l-Ulûm'da diyor ki münâfeset, dince olan şeylerde harâm değildir. Belki ya vâcib ya müstehab veya mübâhdır. Çünkü dince olan münâfesetin sebebi Hakk Te'âlâ'ya muhabbetdir. Ve ibâdât u tâ'ata sa'y u gayretidir. Ammâ dünyâca olan münâfeset makbûl değildir. Zîrâ onun sebebi dünyâyâ meyl ve muhabbetdir. Dünyâyâ muhabbet ise mezmûm bir şeydir.

⁴⁰ ["Saçmalamasını latîfe zanneder."]

Mulâhaza

Şunu iyi bilmelidir ki dünyâ dediğimiz nedir? Dünyâya muhabbet doğrudan doğruya mezmûm mudur? Evet Peygamberimiz Muhammed (aleyhi's-selâm) Efendimiz Hazretleri hadîs-i şerîfde buyurdıkları üzere; “hangi bir şey ki seni Mevlândan meşğûl kılıyor, ibâdetden alıkoyuyor, işte onlar senin dünyâdır.” Bu hakîkatî Hazret-i Mevlânâ Mesnevî’de:

Çişt dünyâ ez-Hudâ gâfil budan

Nî kumâş u nukre vü ferzend ü zen⁴¹ [45]

beytiyle ne güzel beyân eylemiş. Şimdi dünyâ ne olduğunu anladınız değil mi? Dünyâya muhabbete gelince âhiret işlerinden geri kalmamak şartıyla dünyâ ile dünyâ işleriyle meşğûl olmak mezmûm değil belki memdûh ve makbûldür. Nasıl makbûl olmaz, âhiret dünyâdan başka nerede kazanılabilir? Hattâ diğer bir hadîs-i şerîfde; “sizin hayırlınız dünyâsı için âhiretini terk etmeyen; âhireti için de dünyasını terk eylemeyendir.” buyurulmuş. Hazret-i Lokmân aleyhi's-selâmın dahi mahdûm-ı âlîlerine; “dünyâyı külliye terk etme ki fakîr u gedâ olmayasın.” buyurmuş olduğu bu hikmete müstenid olsa gerek.

11. Gazab

Gazab, nefsin hoşlanmadığı bir şey yüz gösterdiği vakt, kalbde kanın kaynamasıdır. Hadîs-i Nebevîde bundan tekrâr tekrâr nehy buyrulmuştur. Gazabın âfeti pek büyüktür. Gazab hâlinde insânın hissi, duygusu mu’attal kalır. Ne yaptığını bilmez, kimseyi görmez. Akli olmayan hayvâna hattâ cemâda bile söğür sayar. Binâen aleyh böyle kimseden her rezâlet her fezâhat ve belki de cinâyet vukû’a gelir. Gazabdan nedâmet, mahzûniyet, herkese eğlence olmak, hastalığa uğramak, birdenbire ölmek gibi nice fenâlıklar zuhûra gelmiştir, [46] gelmektedir. Gazabın ilâcları isti’âze etmek, âbdest almak, Cenâb-ı Hakk’ın mücrimler, günâhkârlar hakkında afv ve merhametini düşünmek, hâlini değiştirmek ya’nî ayakda gazablanmış ise oturmak, oturduğu hâlde gazablanmış ise ayağa kalkmak, mekânını tahvîl eylemek gibi şeylerdir.

Cübn

Kuvve-i gazabiyyenin tefrît tarafı olan, cübn (cübün) gazabın zıddıdır ki ikdâm vâcib olan bir yerde geri durup kaçınmak demektir.

Üçüncü Fasıl

Kuvve-i Şehviyyenin İfrât ve Tefrît Tarafları Olan Fücûr ile Humûdun Ta’rîflerini ve Şu’belerini Hâvîdir.

Fücûr

Fücûr, doğru yoldan çıkmak, aklın, şer’in lâıyk ve câ’iz görmediği yollara sapmaktır. Fücûra rezâ’ilin en fenâsı ve belki umûmen çirkîn hûyların üssü’l-esâsı diyebiliriz. Çünkü menhiyât ekseriyetle ondan neş’et eder. Yazık o kıymetli ömrlere ki bütün günleri fık ve fücûr ile geçmiş ve her nefes hevâ ve heves uğruna zâyi’ olup gitmiş ola. Fücûrun bir şu’besi vardır. O da hırslıdır. [47]

Hırs

Hırs, bir şeyi şiddetle taleb ve ümîd eylemek demektir. Hırslı olan adam dâ’imâ hayvâniyet tarafına hizmet eder. Gece ve gündüz nefsin ârzûlarını tedârik etmekle uğraşır. Hırsın ifrâtı ol derece korkulu bir şeydir ki zuhûr ettiği zamân insân aklına, hayvân hissine “duygusuna” mâlik olamaz. Önünde olan tehlikeleri göremez. Denizdeki balıkların ağa, gökdeki kuşların tuzağa tutulmaları hep hırs ve tama’ belâsıdır.

⁴¹ [“Dünyadan kasıt; çoluk çocuk, kumaş, para kazanmak değildir. Dünya, Hak’tan gafil olmak demektir.”]

Be-dûzed şere dîde-i hûşmend

Der-âred tama' murg u mâhî be-bend⁴²

Ma'amâfih hırs ve tama' ilm tahsîli, ibâdet îfâsı, hasenât icrâsı bâbında mezmûm değil makbûl ve memdûhdur. İşte hırsı mezmûm ve gayr-ı mezmûm olarak iki kısma ayırdıkları bu mutâla'aya müsteniddir.

Humûd

Humûd, hiç bir mâni' olmadığı hâlde ihtiyârıyla kuvve-i şeheviyyenin eserlerini ta'til etmektedir. Şu'besi betâletdir.

Betâlet

Betâlet, ihtiyârî olarak kuvve-i şeheviyyeyi külliyyen ta'til [48] ile cemâdâta⁴³ benzemekdir.

Betâlet, rezâ'illik ehemmiyetlerinden olup pek çok fenâlıkları istilzâm⁴⁴ eder.

Nasıl istilzâm etmesin ki betâlet insânı insâniyetden ve belki hayât gibi bir ni'metden dûr ederek envât sırasında bulundurur. Betâlet, dînce ve dünyâca muzırdır. Çünkü âhiretde gözler görmedik, kulaklar işitmedik hâtlara gelmedik ebedî, sermedî sa'âdetlerden mahrûmiyeti intâc eder. Dünyâca muzırdır. Zîrâ -hangi bir işi olursa olsun- esbâba teşebbüs etmekden alıkor. Emellerden ârzûlardan hiçbirine nâ'il olamaz. Zarûretten korkulamaz. Öyle ise betâlet vâdilerine düşmemek için her sâ'at her dakîka sa'y ve gayretten geri durmamalı.

Her gün okuruz der ki bize Hazret-i Kur'ân

Tenbellik eder âdemi makrûn-ı esâfil

Gayretidir eden herkesi her ni'mete şâyân

İnsânda terakkî görünür sa'ye mukâbil [49]

Betâletin ilâcı sa'y ve amel erbâbiyla görüşerek sa'y ve gayret, çalışıp çabalamanın âsâr ve menâfî'ini mülâhaza etmek, çalışanların öğüldükleri, tenbellerin yerildikleri hakkında söylenen sözleri mütâla'a ile tenbellerin iki cihânda fevz ve necâta nâ'il olmayacaklarını düşünmektir.

Teznîb

Teznîb unvânı altında çirkîn hûyların bir araya gelmesinden hâsıl olan rezâ'ili beyân etmek istiyorum. Onlar da sekizdir.

1. Hüzn

Hüzn istenilen, sevilen bir şey'in elde bulunmamasından dolayı nefsin kederlenmesidir. Sürûrun zıddıdır. Hüzn, nev'-i beşerde aslî, zarûrî bir şey değil belki insânın ihtiyârının medhali bulunan ârızî bir hâldir. Çünkü bir adamın fevt olan matlûbu, maksûdu her ne ise ondan mahrûm elbetde daha çok kimseler vardır ki onlar, o şeyden mahrûm olmakla berâber hâllerinden hoşnûddurlar. İşte bundan anlaşılıyor ki ele geçirilemeyen bir şey'e [50] karşı mahzûniyet zarûrî olmayıp ârız olan bir musîbetden husûle gelen hüzn ve keder bir zamân sonra ferâh ve sürûra tebeddül eder. Vâkı'â ba'z şeylerde hasebü'l-beşeriyye mahzûn olmamak elden gelmezse de lâıykıyla düşünüldüğü takdirde abes ve muzır olduğu anlaşılır. Çünkü fevti⁴⁵ hüzn ve eleme sebep olan şey'in tedârik ve kazâsı hakkında icâb eden tedbîrin te'hîrine sebebiyet verir ve eğer kazâ ve i'âdesi kâbil

⁴² ["Tamahkârlığın balığı ve kuşu tuzağa düşürdüğü gibi hırs, akıllı kişinin gözünü kapatır."]

⁴³ cemâdât; taş ve toprak gibi kendisinde hayât olmayan şeyler.

⁴⁴ istilzâm; icâb etme, iktizâ eyleme.

⁴⁵ fevt; bir daha ele geçmemek üzere gâ'ib olmak.

olmayan bir şey için ise bütün bütün abes addedilir. Sokrat'a; "sende hüznün azlığına sürûr çokluğuna sebep nedir?" demişler. [O da] "fevt olup elden çıktığı zamân hüzn ve eleme dûçâr olacağım bir şey'e gönül vermemekliğimdir." cevâbını vermiş.

Ve men serrahû en lâ yerâ mâ yesû'uhû

Felâ yettehiz şey'en yehâfû lehû fekdâ⁴⁶

Bu hüzn hastalığının ilâcî, her hâl ü kârda kader-i ilâhiye râzî olmak, fânî olan şeylere kapılmamaktır.

2. Hased

Hased, başkalarında görülen ni'metleri çekememek, onlardan gitmesini istemektir. Bu da cehl ile hırstdan [51] neş'et eder. Hased birinci def'â olarak şeytândan sâdır oldu.

Hased herkesde bulunur lâkin derecesi muhtelifdir. Kiminin hasedi hayâlinden gelir geçer; kimininki derûnunda biraz yer tutar, sonra aklın, insâfın galebesiyle zâ'il olur. Ba'zılarınıninki de nefste iyice yerleşip gittikçe artar. İşte asıl hased budur. Akli başında olan âdem hasedi bu dereceye vardırılmaz. Çünkü hasedin bu derecesi hem dünyâca ve hem âhiretce mazarrat getirir.

Dünyâca olan mazarratı sâhibini dâ'imâ rahatsız eder. Bu yüzden birtakım korkulu hastalıklara giriftâr olarak dünyâdan çıkıp gider. Hattâ İsmâ'î nakl ediyor ki; "yüz yirmi yaşına girmiş A'râbîyi gördüm, 'ne kadar çok yaşamışsın!' dedim. A'râbî; 'hasedi terk etdim, bu sinn ü sâle (bu yaşa) erdim.' dedi."

Az belâ sanma efendi hasedi

Mahv eder hâsidi kendi hasedi

Âhiretce olan mazarratı ise Cenâb-ı Hakk'ın kısmetine i'tirâza kalktığı ve kıskandığı kimsenin mütemâdiyen mezemmet [52] ve gıybetinde bulunduğu için mes'ûl olur. Hasedin ilâcî hırsla cehli def' etmek yukarıda beyân edildiği gibi hasedin dînce ve dünyâca zararını düşünmek, hased etmekle mahsûdun (kıskanılan kimsenin) ni'metlerinin elinden gitmeyeceğini bilmektir.

3. Gıpta

Gıpta, başkalarında görülen ni'metlerin onlardan gitmesini istemek değil; o gibi ni'metlere kendisinin de nâ'il olmasını âzû eylemektir. Bu da cehl ile hırstdan ileri gelir. Ta'rîflerden anlaşıldığına göre hased ile gıptanın başlıca farkı hased, birinin nâ'il olduğu ni'meti hoş görmemek, elinden gitmesini istemektir. Gıpta böyle değil. Bu bahsi İhyâu'l-Ulûm'dan naklen biraz daha açalım;

Cenâb-ı Rabb-ı Mennân kullarından birine bir şey ihsân buyurduğu zamân insânda iki hâl vardır; biri o ni'meti tabî'ata uygun bulmayıp ondan gitmesini istemektir. İşte bu hâl hased denir. Diğeri ni'metin gitmesini ârzû etmeyip o ni'metin bir mislini kendi nefsi için de temennî eylemektir. Buna da gıpta nâmı verirler. Zühd ve takvâ sâhibleri, [53] gıptayı da hased sırasında yazmışlar lâkin bizlere göre dünyâ umûrunda gıpta itmekde be'is yokdur. Fakat îmân, salât, zekât, du'â gibi âhirete müte'allik şeylerde makbûl ve memdûh ve belki vâcibdir. Hadîs-i Nebevî de "mü'min gıpta eyler, münâfık hased eyler." buyurulmuştur.

4. Kizb

Kizb, bir şey'i olduğu gibi haber vermemek yalan söylemektir, sıdkın zıddıdır. Cübûn ile hırstdan ileri gelir. Yalan söylemek mü'minlere yakışır şeylerden değildir. Dilsizlik yalan

⁴⁶ ["Sırrımı birine veren kişi bunun neticesinde mutlaka sıkıntı çeker."]

söylemekden hayırlıdır. Hadîs-i şerîfde; "yalan söylemek rızkı eksiltir." buyrulmuştur. Bir kimsenin yalancılıkla adı çıkacak olursa artık doğru söylese de inanan olmaz, sözüne kulak asılmaz. Kendi söyler; kendi dinler. Yalandan herkes tab'an nefret edicidir. Çünkü yalan, yılan gibi soğuktur. Dikkât edilirse yalan ile yılanın farkı bir harfden ibâret olduğu görülür.

Dehen-i kâzib olur zehr-efşân

Birdir imlâda yalan ile yılan [54]

Âteşe yansa da beyt-i kezzâb

İnanıp kimse getirmez ona âb

Kezzâbın büyük, küçük kimsenin yanında ne kadri olur ne de i'tibârı. Kadr ü meziyet, necât ü se'âdet hep sıdk u sadâkatdedir. Hazret-i Lokmân aleyhi's-selâma; "siz bu âlî dereceye ne ile vâsıl oldunuz?" diye sorulmuş. Hazret-i Lokmân şöyle buyurmuş; "yalandan sakındım, emâneti edâ eyledim, lüzûmsuz söz söylemedim". Kizb esâsen mezmûm ise de bir ma'sûmun (suçsuzun) kurtarılması; birbirine dargın iki kişinin arasının ıslâh edilmesi (barışdırılması) gibi bir maslahatı, bir menfa'atı mü'eddî⁴⁷ olan yerlerde câ'izdir. İşte Şeyh Sa'dî'nin; "durûğ-ı maslahat-ı âmîz bih ez râst fitne-engîz"⁴⁸ dediği budur. Kizbin ilâcı dünyâca, âhiretçe olanın zararlarını düşünmek, samt ve sükûtu ihtiyâr etmek; sükûta muktedir olamaz ise kelâmı yalnız hayr söylemeğe hasr eylemek gibi şeylerdir.

5. Tama'

Tama', hiçbir bedeli, hiçbir karşılığı olmadığı [55] hâlde başkalarından ni'met ümîd etmek, iyilik ve fâ'ide beklemektir. Hırs ve betâlet ve cehl gibi üç rezîletden zuhûr eder. Hazret-i Alî (radıyallâhu anh) Efendimiz; "et-tama'u rıkkun mü'ebbedün"⁴⁹ buyurmuşlardır ki "tama' ebedî bir kölelikdir, kulluktur." demektir. Az tama' çok ziyân getirir darb-ı meseli, kim bilir kaç kere tecrübe üzerine söylenmiş sözlerdendir. Gerek insân gerek hayvân tama' yüzünden hep zarar ve ziyân görmüşler ve görmektedirler. Kedinin biri bir demirci dükkânına gider, orada gözüne ilişen yağlı bir törpüyü yalamaya ve yaladıkça dilinden kanlar akmaya başlar. Kedi tama' belâsıyla işine devâm eder; akan kanları dilinden değil, törpüden zanneyler. Nihâyet dili paralanarak helâk olup gider. İşte tama' böyle fenâ netîceler verir. Sâhibine zillet ve nedâmet getirir.

Azze men kana'a, zelle men tama'a⁵⁰

Tama'ın ilâcı hırs ve cehli def' etmeğe çalışmak; kanâ'atdaki izzeti ve tama'daki zilleti hâtırdan çıkarmamaktır.

6. Hikd Yâhûd Hakîde

Hikd, içinde kin tutmak demektir. Tehevür ile [56] cehlden hâsıl olur.

7. Salef Yâhûd Tasalluf

Salef, liyâkatsizlikle berâber öğünmek ma'nâsındır. Kizb ile ucbeden ileri gelir. Bunun fenâlığını şerh ü îzâha gerek yoktur. Çünkü iki bedden tereküb eden elbetde bedter olur. Bir kimsede fi'l-hakîka medh ü senâ edilmeğe lâıyk ve sezâ, fezâ'il ü mehâsin olsa bile kendisini öğmesi ne kadar abes düşer. Bir zât Eflatun Hakîm'e; "doğru, gerçek olsa da söylenilmesi makbûl olmayan şey nedir?" diye sordu. Eflatun; "kişinin kendisini öğmesidir." cevâbını verdi. Bunun ilâcı aynen kizb ve ucbeden ilâclarıdır.

⁴⁷ mü'eddî; îcâb ve iktizâ eden.

⁴⁸ ["Düzeni muhafaza eden yalan, kargaşaya sebep olan doğrudan iyidir."]

⁴⁹ ["Tamahkarlık, ebedî bir esarettir."]

⁵⁰ ["Kanaat eden aziz, tamahkâr olan zelil olur."]

8. Nifâk

Nifâk, kalbde olan hâllerin aksini meydâna koymak, içi dışına uymamaktır. Bu da kizb ile ucbdan neş'et eder. [57]

Fezâ'ili Nasıl Muhâfaza Ederiz?

Fezâ'ili muhâfaza dört şeyle müyesser olur;

Birinci, fezâ'il erbâbıyla görüşüp rezâ'il sâhibleriyle musâhebetden çekinmekle. Bunun te'sîri pek kuvvetlidir. Hazret-i Mevlânâ bu hakîkatî; "sohbet-i pâkân kunî pâket küned, sohbet-i nâ-pâk nâpâket küned"⁵¹ beytiyle ne güzel anlatmış.

İkinci, ilmin kadr ü şerefîni, devâm ü bekâsını düşünerek nefsi ilm vazîfeleriyle hoşnûd etmekle.

Üçüncü, ayblarını kusûrlarını ihtâr edecek hakîkî, ciddî dostlar tedârik etmekle. Çünkü insân kendi ayblarını göremez. Ayblarını görüp haber verecek ahab ile düşüp kalkmalıdır ki onların ihtârıyla ayblarına âşina olsun ki bir daha öyle çirkîn hâllerde bulunmasın. Hazret-i Ömer (radiyallâhu anh); "bana aybımı ihtâr edeni yaradan yarlıgasın." diye du'â buyururlar idi.

Dördüncü, eğer nefste gevşeklik görülecek, serkeşlik hissedilecek olursa nezr ü ahd eylemek gibi zorca terbiyelerle nefsi yola getirmekle. [58]

Rezâ'ili Nasıl İzâle Ederiz?

Rezâ'ili izâle (gidermek) dahi yukarıda geçen fezâ'ili muhâfaza gibi dört şeyle mümkün olabilir;

Birinci, izâlesi ârzû edilen rezîlet hangi rezîlet ise onun karşılığı olan fazîlet ihtiyâr olunup nefsin o fazîleti hûy ve âdet edinmesine çalışmak ile.

İkinci, nefse o rezîleti terk etmek husûsunda şiddetler göstermekle.

Üçüncü, o rezîlete karşılık olan diğer bir rezîlet ki kendinde bulunan rezîlet ifrât tarafı ise tefrît; tefrît tarafı ise ifrât tarafını irtikâb ile.

Dördüncü, eğer o rezîlet nefste yerleşmiş, kökleşmiş ve zikr ettiğimiz şeylerin hiç birisinden fâ'ide görülmemiş ise "bir daha bu zilleti irtikâb edersem şöyle yapmak, böyle etmek nezrim olsun, ahdim olsun gibi icrâsı ağır şeylerle nefsi meşakkatli terbiyelere çekmekle. [59]

Hâtime

Yemekde İçmekde Ri'âyet Edilecek Edebler

Ta'âm zamânında dikkat ve i'tinâ edilecek edeblerden biri ve belki birincisi ellerini, yüzünü, burnunu yıkayıp temizlemektir. Çünkü ta'âmdan mukaddem ellerini yıkamak Cenâb-ı Hakk'ın lutfen ihsân buyurduğu ni'metleri edeb ve hürmet ile istikbâl etmek demektir. Kable't-ta'âm ellerini yıkamak, büyükleri sofrada bekletmemek için, evvelâ küçükler yıkar. Fakat ba'de't-ta'âm ibtidâ büyükler yıkar. Besmele-i şerîfe ile yemeğe başlanır; şükr ü hamd ile nihâyet verilir. Sağ el ve üç parmak ile ekl edilir; iki parmak ve yâhûd beş parmak ile ekl etmek hiç münâsib almaz. Yemek yerken sol ayağı üzerine oturup sağ ayağını dikmek sünnetdir. Esnâ-yı ta'âmda sofraya dökülen şeyleri toplayıp ekl etmelidir. Ta'âmı üzerine dökmemeli, çabuk çabuk yememeli, başkasının lokmasına bakmamalı, ta'âmı koklamamalı. Eğer dişine taş ve kemik gibi bir şey râst gelirse kimseye göstermeyerek [60] gizlice çıkarırmeli. Öksüreceği, aksıracağı zamân yüzünü bir tarafa çevirmeli. Esnâ-yı ta'âmda hastalık ve ölüm gibi tabî'atın hoşlanmadığı şeyler zikr etmemeli. Yemeklerin

⁵¹ ["İyi, temiz insanlarla olan sohbet insanı temizlerken; temiz olmayan, kötü insanlarla olan sohbet insanı kirletir".]

geldiği tarafa bakmamalı. Ba'de't-ta'âm dişlerin arasında kalan ta'âm bakıyelerini bir hilâl ile çıkarıp atmalı. Su ve şerbet gibi şeyler içerken yine besmele çekmeli üç nefesde içilmeli ve içindeki kabın içine zinhâr nefes vermemeli.

Yürümekde Oturmakda Ri'âyet Edilecek Edebler

Sallanarak yürümek, pek sür'atli yürümek, yürürken omuz oynatmak, kol sallamak, ikide birde dönüp arkaya bakmak âdâba mugâyirdir. Şâyed arkaya bakmak icâb ederse yalnız başını döndürmekle değil, bütün a'zâsıyla ve daha doğrusu cesediyle dönüp bakmalıdır. İlmen, amelen, sinnen kendinden yukarı bulunanların önüne geçmemelidir. Otururken ayak uzatmak, bağdaş kurmak, parmağını çıtlatmak, elini ağzına burnuna sokmak, gerinmek ve esnemek ve tükürmek ve uyuklamak ve üstbaşa geçip [61] oturmak, edeb dâ'iresinden dışarı çıkmaktır. Akıllı, terbiyeli olanlar; "azıcık aşağı buyurun" denilecek yerlerde oturmakdan, hâne sâhiblerinin yarım ağızla; "yukarı buyursanız" sözünü "el-emrû fevka'l-edeb"⁵² diyerek hemân kabûl ile üst tarafa geçivermekden sakınırlar. Çünkü nice makâmı vardır ki oralarda ibâre değişir. Ya'nî "el-edebü fevka'l-emr"⁵³ sûretini alır. El-hâsıl "be-güzâr ki bende-i kemînem / tâ der saf-ı bendegân nişînem"⁵⁴ me'âlince haddini tecâvüz etmemek lâzım gelir.

Görüşmekde Konuşmakda Ri'âyet Edilecek Edebler

İnsân için samt u sükûtu ihtiyâr etmek pek nâfi'dir. Büyükler sükûta pek dikkat ve i'tinâ ederler idi. Hz. İsâ aleyhi's-selâma; "bize bir amel gösteriniz ki onunla cennete girelim." dedikleri sırada Hz. İsâ aleyhi's-selâm; "sükûtu iltizâm ediniz." buyurdular. Bunun üzerine "buna muktedir olamayız." tarzında acz gösterdiklerinde Cenab-ı İsâ aleyhi's-selâm; "öyle ise söyleyecekseniz ancak hayr söyleyiniz." buyurdular. Çâr-yâr-ı [62] güzîn efendilerimizden Ebû Bekrû's-Sıddîk (radıyallâhu anh) Hazretlerinin lüzûmsuz kelâmdan kendilerini men' etmek üzere on iki sene ağzına taş aldıkları ve bu taşı yalnız ta'âm ederken, namâz kılarken, uyurken ağızlarından çıkardıkları rivâyet olunur.

Çok söyleyen kimsenin temkîn u vakârı, mikdâr u i'tibârı mahv olur. Söz söylemek zarûrî olursa az söyleyip çok dinlemek, başkasının sözü nihâyet bulmadıkça söze mübâşeret etmemek, cevâbda musâbaka göstermemek, başkasına sorulan şey'e cevâb vermemek, gizli söylenen sözü dinlememek ne pek hızlı ne de pek yavaş söylemek, söz söylerken el ve göz ve baş ile işâret eylememek, âdâb-ı kelâmdandır.

Ahlâk-ı Celâlî'de de şöyle yazıyor; "esnâ-yı kelâmda ayb yere gülmemeli, ma'nâsı zâhir ve âşikâr olmayan lugatları isti'mâl etmemeli herkesin fehm ü dirâyetine, akl u kiyâsetine ve makâma münâsib söz söylemeli, öğüp saymakdan sakınmalı, kimse ile lecâc ve inâda kalkmamalı, kimsenin gerek sözlerini ve gerek işlerini taklîd etmeğe özenmemeli, hükemâdan birine; 'sen niçin az söyler, çok dinlersin.' demişler. Hakîm; 'bana kulak iki, ağız bir verilmiş ki bir söyleyeyim, iki dinleyeyim.' cevâbını vermiş". [63]

Hüsn-i âdâb ile söyle sühanı

Boşboğazlıkla da açma deheni

Bed-zebân olma nigû-güftâr ol

Kavl-i leyyin ile bî-âzâr ol

Ba'z-ı meclisde ser-â-pâ gûş ol

Ya'nî çok söylemeyip hâmûş ol

⁵² ["Emir, edebin üstündedir."]

⁵³ ["Edep, emrin üstündedir."]

⁵⁴ ["Ben mükemmel olmayan eksik bir kulum, beni bırakın da kul(lar) arasında kalayım."]

Eyle evvel sözünü endîşe

Sonradan düşmeyesin teşvîşe

ve'l-hamdüli'llâhi alâ tamâmihi

ve's-salâtü alâ Muhammedin ve âlihî ve sahbihi